

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 116 1995

Svenska Litteratursällskapet

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Per Rydén, Margareta Wirmark

Stockholm: Anders Cullhed, Ulf Boëthius, Ingemar Algulin

Umeå: Anders Pettersson

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktör: Docent Ulf Wittrock

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,
Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 UPPSALA

Utgiven med stöd av
Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* skall lämnas dels på diskett (företädesvis i ordbehandlingsprogrammen Word för Windows, Word för DOS eller Word Perfect), dels i form av utskrift på papper.

Bidrag insänds till: Svenska Litteratursällskapet, Litt.vet. inst., Slottet, ing. A0, 752 37 UPPSALA.

Bidrag lämnade senare än 30 juni 1996 kan ej publiceras i *Samlaren* 117 1996.

ISBN 91-87666-10-3

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Gotab, Stockholm 1996

»Det moderna genombrottet» i svensk landsort

Bokköp och tidningspress i Västerås 1870–1895

Av ÅKE ÅBERG

»Det moderna genombrottet» under decennierna närmast före och kring sekelskiftet 1900 hör till de mest genomforskade i vår kulturhistoria, i specialarbeten av Ahlenius, Ahlström, Lidén, Lundevall, Melberg, Stenström, Svanberg, Tjäder och andra, i flera författarmonografier och slutligen i ett specialeminarium över ämnet 1986. Men man har huvudsakligen behandlat förhållanden bland litterärt specialiserade individer och miljöer. Mindre vet vi om hur processerna tedde sig för en bredare publik. Hur gick det till när svenska folket i gemen under några decennier, på de fält som den skönlitterära läsningen belyser, genomgick den kanske djupaste förändring det på århundraden upplevat? Hur nådde impulserna fram, vem tog emot dem och vem inte, hur reagerade man? Ett försök ska här göras att närma oss svaret på sådana frågor åtminstone på en ytnivå med utgångspunkt i ett av våra till synes fåtaliga bevarade bokhandelsarkiv, C.M. Sjöbergs bokhandels i Västerås.¹

Bokhandelns uppgifter om sin försäljning ska kompletteras med sådana från den lokala tidningspressen, för hela perioden *Vestmanlands Läns Tidning (VLT)* och fr.o.m. slutet av 1887 *Vestmanlands Allehanda (VA)*. Material lämnas också av prästernas uppgifter om bokläsningen i stiftet enligt deras rapporter till prästmötena. Jag har slutligen försökt komma ett steg längre in i verkligheten med hjälp av biografiska data, som stått till buds om några av de mest intressanta läsarna.

Västerås var under den här aktuella perioden ett till synes typiskt mellansvenskt regionscentrum, med en merkantil, administrativ, kyrklig och militär struktur, dock på tröskeln till ett tillskott av storindustri. ASEA flyttade hit 1891. Stadens invånarantal växte, från omkring 6.000 till omkring 8.300. Därtill kom ett svårberäknat uppland med några 10.000-tal invånare. Som presumtiva bokläsare fanns, förutom en fåtalig överklass, en bildad medelklass av ämbets- och tjänstemän vid

kommun- och länsstyrelse; det fanns domkyrka och gymnasium, två regementen jämte ridskolan i Strömsholm, dessutom en växande grupp av nya yrken med högre juridisk, medicinsk, naturvetenskaplig eller teknisk utbildning. I omgivningen låg flera herrgårdar och större lantegendomar, men också några metallbruk med en personal av brukspatroner, förvaltare, kamrerare och bokhållare. Stadens politiska färg anses ha varit liberal, vilket inte utesluter att dess kulturella kan ha varit övervägande traditionellt konservativ. Man firar 6 november 1890 med tablåer, prolog och tal av honoratiore (VA 9.11.1890). Poesi, även på latin, förekommer under hela vår period vid offentliga och privata tillfällen, av skalders invigda i den retoriska estetiken (t.ex. 14.11.1874). Den främste var länge den gamle Johan Nybom, en relik från studentromantikens era. Han var fast anställd vid VLT och har kanske bidragit till att hålla modernism på avstånd därifrån. I bokhandelns reskontra tituleras han »skald», och hans rykte i staden var stort. VA:s dödsruna 24.5.1889 förklarar honom vara »obestriddigen en af de största skalders Sverige ägt sedan Tegnér's och Geijers dagar». En litterär kultur, utövad enskilt eller i umgängesgrupper kan beläggas. Ett privat läsesällskap är känt,² men inget offentligt bibliotek i vår tids mening. Arbetareföreningens bibliotek och sockenbiblioteket var avsedda för lägre samhällsgrupper och byggde på en ideologi, föga förenlig med det moderna genombrottets. Det berömda gymnasiebiblioteket hade stannat i växten och innehöll ingen nyare skönlitteratur, däremot, oväntat nog, några prov på modern teologi, t.o.m. bibelkritisk sådan, samt, ännu mer oväntat, en god liten samling av den nya naturvetenskapen.³ Gymnasistföreningens egna lilla bibliotek förvärvade under perioden ett tiotal titlar av genombrottets författare.⁴

VLT, bygdens ledande tidning, räknades som liberal.⁵ Dess årliga programförklaring antyder just ingen systematisk kulturpolitik, och varken

dess publik eller dess personalresurser skulle väl ha möjliggjort en konsekvent sådan. Men tillfälligt förekommer litterärt material som notiser om begivenheter både inom och utom landet, som recensioner, vilka kan vara utförliga och ambitiösa, och som krönikor, av lokala krafter eller av korrespondenter från Stockholm eller Uppsala. Så möter vi signaturerna Chicot eller Chicot Ivan (Carl Eneroth), KR och Ejnar (Lars Ryberg), F-e och S-e (Frans Alexander von Schéele), -h (Frithiof Cronhamn), -r- (Bernhard Meyer), -ll (Nathan Hellberg?).

Vittra bidrag består av lokal tillfällespoesi men också av alster av författare på riksnivå. Oftast, och under hela perioden, stammar de från en äldre, etablerad skola: Viktor Rydberg (1876, 1890), Talis Qualis (1876, 1877, 1889), Topelius (1888, 1892), Snoilsky (1878, 1882, 1891), af Wirsén (1875, 1876, 1877, 1880, 1881, 1882, 1886, 1890), Oscar Fredrik (1875, 1876, 1877, 1887, 1891). Av de yngre framför allt A.U. Bååth (1889, 1890, 1891, 1892), vars driftiga syster Cecilia var gift med föreståndaren Teodor Holmberg på länets folkhögskola och som medverkade i tidningen som översättare av dansk och norsk prosa för dess följetong. Men också Gellerstedt (1878), Daniel Fallström (1889), signaturen »Gösta» (G.U. Schönberg, 1891, 1892 m.fl.), Fröding (13.11.1890 med dikten Intet krut!, försonande i unionsgrälet, och som bondkomiker med parodin Farväll 12.1.1891). *VA* publicerade också 1.12.1889 i samband med en antinorsk kampanj Heidenstams Den sofvande system. Som gymnasist och sedan student framträder den unge Karlfeldt i *VLT* 14.4.1883 med ett kväde över en avliden lärare och 14.5.1889 med ett versifierat tal till kvinnan. Prosa förekommer av svenska folkförfattare men mera som översättningar av tyska, engelska och franska författare av äldre eller samtida skolor. Anmärkningsvärt är det talrika inslaget av danskar och normmän: H.C. Andersen (1874), Sophus Bauditz (1872), Leopold Budde (1872, 1875, 1889), Carit Etlar (Carl Brosböll, 1876, 1879), H.F. Ewald (1874, 1875), Marie Colban (1878), Meir Goldsmith (1878), Cornelia Lewetzow (1878 m.fl.), Magdalene Thoresen (1875, 1876), C.A. Thyregod (1877), ett antipietistiskt utdrag ur Björnsons *Fiskerjenten* (1.7.1874).

Med tiden finner vi tecken till det moderna genombrottet, i visserligen innehållsligt rätt okontroversiella noveller av Alphonse Daudet

(fr.o.m. 1891), Maupassant (fr.o.m. 1888), Anatole France (1892), Leo Tolstoj (1891). Men även nordiska författare av den nya skolan, översatta av Cecilia Bååth-Holmberg, som just förbereder sin antologi *Från det unga Danmark*. 1880 går Kristian Elsters roman *Tora Trondal* som följetong i *VLT*, 1883 finner vi noveller av Drachmann och Pontoppidan, 1883, 1884 och 1887 av Herman Bang. Det första bidraget av de unga svenskarna är Tor Hedbergs skizz *Det förlovade landet* 18–21.10.1882. 1889 presenteras noveller av Sophie Elkan, Tavaststierna, Daniel Fallström och Oscar Levertin.

Den nya litteraturen sprids också genom sin information därom. Ibsen står över den lokala kritiken. Chicot recenserar 14.2.1880 *Et Dukkehjem*, och 4.10.1887 ägnas Ibsen ett helt hemmahos-reportage av Frithiof Cronhamn. Björnson faller stort genom sin brytning med kyrkokristendomen och sitt angrepp mot unionen (»f.d. skalden, numera folkuppvigaren» heter det i *VA* 1.7.1892).

Man är medveten om att Sveriges litteratur länge varit underlägsen Norges och Danmarks (11.8.1883, 26.7.1884, 9.3, 16.4.1892), men Sverige har på sistone, brevid de med grannfolken jämförliga Rydberg och Snoilsky, och, med reservationer, rent av Strindberg, även fått goda yngre författare: lyrikern A.U. Bååth och flera novellister. Med förbehåll för en ensidig svartmålning av verkligheten och benägenhet att skylla personliga misslyckanden på samhället, får de ofta erkännande. De hemfaller inte åt den internationella naturalismen (*VLT* 28.7.1883). Lokalpressens omdömen om genombrottslitteraturen blir därför länge i stort sett positiva, om än ojämna (12.8.1882). Svenska akademiens firande av sitt hundraårsminne 1886 beskrives av »Ejnar» med en raljans som måste ha Strindbergs impertinens i *Det nya riket* bakom sig (8.–10.4.1886), medan dess sammankomst 1891 återges med all respekt (24.12.1891). Man beundrar Bååth (17.12.1892), men man begabbar Ola Hansson (16.1.1886). Man försvarar Anne Charlotte Leffler mot Wirsén, och man uppskattar Geijerstam trots »hans pojaktiga angrepp på moral och religion». Victoria Benedictsson röner inte förståelse, däremot berömmar man deos minores som Alfhild Agrell, Georg Nordensvan, C.A. Tavaststierna, Mathilda Roos, Anna Wahlenberg, debutanterna Tor Hedberg och Oscar Levertin. Men jämsides med de

positiva reaktionerna kan vi finna negativa. Så i signaturen Julius (en lokal förmåga?) recension 15.12.1885 av K.A. Melins sagodikt *Prinsessan och svennen*: »Det är i hög grad angenämt och uppfriskande att i denna poetiskt sterila, af s.k. realism utpinade och på idealitet utblottade tid få mottaga detta arbete.»

Från lokalpressens indikationer om publiksmaken övergår vi till de, för vårt syfte väl ändå något säkrare, vittnesbörd som ges av västeråsbornas inköp av genombrottslitteraturen. Som utgångspunkt citerar jag några uttalanden i Västeråspressen om publikens läsvanor. Det första gäller generellt om svenskarna över huvud.

VLT:s Stockholmskorrespondent K.R. (Klas Ryberg) konstaterar 9.6.1885 att den läsande publiken vida föredrar den äldre, etablerade svenska litteraturen framför det »unga Sveriges». Han fortsätter: »I öfrigt läser öfverklassen mest och ifrigast utländska författare på originalspråket. Det har sagts af en gammal och erfaren förläggare, att i Stockholms boklådor för närvarande säljas långt flera exemplar af Ohnet, Daudet, Zola, Samarow, Marlitt m.fl. på originalspråket än t.ex. af det unga Sveriges arbeten.»

Förhållandet just i Västerås skildras, mera privat vinklat, av *VLT*:s lokalskald Mårten i en komisk dikt 5.3.1889 om säsongens böcker. Han nämner pseudonymen Leas noveller, Nordensvans muntra konstnärsroman *Figge*, biskopen Tore Strömbergs versepos *Baldersfesten*, prisbelönt av Svenska akademien, men också Wirsén, Snoilsky, Tor Hedberg, Geijerstam och Anna Wahlenberg.

Hur svarar då en sådan bild av genombrottstidens läsvanor här mot den vi finner fram ur bokhandelns försäljning? C.M. Sjöbergs bokhandels arkiv innehåller s.k. reskontra, dvs. noteringar dag för dag om de fasta kundernas köp, att ligga till grund för sluträkningen vid årsskiftet. Det omfattar tiden från omkring 1843 t.o.m. 1893 och dessutom, för kunder med efternamn börjande på A–K, t.o.m. 1895. Detta material rymmer brister. Det är kanhända ingen allvarligare sådan att endast de fasta kundernas köp noteras: det tycks ha varit regel att alla något så när seriösa och frekventa bokläsare hade fast räkning i bokhandeln. Men även dessa kunde ju förvärva böcker på annat håll än i den lokala boklådan, t.ex. vid resor till större bokcentra i Stockholm eller Uppsala. Och just i fråga om genombrottslitteraturen, med dess moment av sensation, kan tillfälliga kunder, kanske

mindre litterata, ha köpt kontant. Allvarligare frågetecken erbjuder dock de inte sällsynta noteringarna om ospecificerade »diverse» böcker liksom hänvisningarna till »påseendejournalen» – det var vanligt att bokhandeln sände ett lämpligt urval för påseende och sedan fakturerade utan att ange titel. Stora kunder kunde t.o.m. anförtro bokhandeln detta som ett uppdrag. Ett exempel, från vår period och vår miljö, ger Gustaf af Geijerstam i novellen *En idyll på landet (Strömoln, 1883, s. 81)*: Till en lantlig prästgård »kom det en dag en sändning från provinsstaden, en boklåda 'till påseende', der bland annat förekom ett exemplar av Kiellands *Else*, som då var en af julens nyheter». Å andra sidan vet vi inte med säkerhet vem som läst den köpta boken. I regel uppger reskontran hufvudnamn, men boken kan ju vara avsedd för någon annan medlem av hushållet eller som gåva – köpen samlas gärna före jul – och då till någon ur en annan sociokulturell miljö än köparens. Och naturligtvis behöver den köpta boken inte motsvara köparens åsikter. Brukspatronen som köper Lassalle och domprosten som köper Stuart Mill är sannolikt varken socialist eller utilist.

Som eftervärld har vi förmånen att, även i bokhandelns försäljning, urskilja förebud till det kommande genombrottet. Dit hör Thomas Paines berömda skrift från upplysningstiden *Förnuftets tidevarf*, översatt 1865, som jämte R. Watsons följskrift *Försvaret för Bibeln*, 1867, detta år köptes av en apotekare och 1880 av en bruksinspektör. Biskopens ämbetsberättelse 1871 beklagar att boken då lästes av baptister i Säter.⁷ Som en murbräcka mot det kyrkliga etablissemanget bör även räknas det flitiga studiet av Kierkegaards skrifter, några översatta av en av stiftets präster. *Till självpröfning för vår tid*, nyöversatt 1876, tycks, väl i anslutning till Georg Brandes föreläsningar i Stockholm detta år, ha varit föremål för ett gruppstudium bland präster i Västerås,⁸ men den store frondören lästes även här av lika många lekmän.

Den liberala teologien, stödd på rationalistisk bibelkritik, var tidigt känd här, och dess skrifter noteras ofta som sålda rätt omedelbart efter att de utgivits eller översatts. 1859 förskaffade sig en auditör i Västerås David Strauss banbrytande *Das Leben Jesu*, 1835–36, och 1879 köpte en bokhållare hans *Der alte und neue Glaube*, 1872. Renans *Jesu lefnad* och *Apostlarnes*, från 1863 resp. 1866 och omedelbart översatta, såldes här i minst 52

exemplar, nästan alla till lekmän, även olärda sådana. Den ende prästen var en 70-årig komminister Roth, beryktad som en försenad neolog.⁹ 1878 köpte en lektor Renans drama *Caliban*, och 1880 en annan lektor hans *Das Judenthum*. Även läsningen av Renan fördömdes av biskopen 1871, och prosten Bergstrand i Hjulsjö, som dock bara bläddrat i boken, säger sig 1867 inte vilja kosta pengar på »sådana uselheter».¹⁰ Förkastade av kyrkan men populära i bokhandeln, bland bildade men också bland olärda småborgare, var även dissenter som J.N. Cramér, Nils Ignell – vilkens skrifter och porträtt dock fanns i ett låst skåp i prästdottern Lydia Wahlströms hem i Barkarö¹¹ – klockaren Nils Lilja – »den slyngeln» kallar honom Hjulsjöprosten; hans antikyrkliga *Menniskan, hennes uppkomst, hennes lif och hennes bestämmelser*, 1858, återfinnes i många västmanländska hem och 1894 t.o.m. i Västeråsgymnasiets bibliotek. Andra oppositionsskrifter och -broschyrer, även mycket radikala, återkommer, av Hj. Strömer, Carl von Bergen, K.P. Arnoldson, Anton Nyström, J.A. Leffler, Karl af Geijerstam, Jakob Bonggren, C.G. Nyblaeus, slutligen nyteologen Fredrik Fehr, av Stuart Mill och Herbert Spencer, Comtes *Positivistisk kalender*, Büchners *Kraft och materia* – biskopen klagar över dess förekomst bland ståndspersoner i Norrbärke – Buckles *Civilisationens historia* och *Smärre skrifter* – båda mycket spridda här – Harald Höfddings *Etik*.

Ofta nådde det nya hit i sin anglo-amerikanska form, genom unitarierna W.E. Channing och ännu mer Theodore Parker. Skrifter av den senare spreds i ett femtiotal exemplar till hög och låg, bildad och obildad. Den ende prästen var återigen komminister Roth, som t.o.m. förvärvar Parkers porträtt. Biskopen förkastar Parker, och Hjulsjöprosten vill inte räkna hans anhängare bland »våra christna trosbröder».¹² En annan frisinnad amerikan var Robert Ingersoll, vars *Fria tankar* här såldes i minst 8 exemplar, alla till lekmän.

För den bildade allmänheten var den främste talesmannen för en friare syn på kyrkoläran Viktor Rydberg. Hans bibelkritiska skrifter, främst *Bibelns lära om Kristus* men även romanen *Den siste Athenaren*, var fram mot vår periods slut salufrångingar även här. Den förra såldes i 25 exemplar, alla utom två till lekmän: det ena till en präst av något ovanlig typ, även sockenlärare och broingenjör, det andra, dock först 1881, till den

frisinnade domprosten Björnström.¹³ *Den siste Athenaren* såldes i 28 exemplar, varav ett till en prästkandidat. Hjulsjöprosten, som visserligen inte heller läst denna bok, skriver till en kollega att den »är i botten en ochristlig bok», och brevmottagarens 25-åriga dotter bör inte läsa den.¹⁴

Den moderna vetenskapstron kunde som konsekvens leda till determinism och pessimism. E. von Hartmanns *Det omedvetnas filosofi* såldes här omedelbart efter översättningen 1877 i minst ett 10-tal exemplar, även till olärda. I motsättning till kyrkoläran kunde även stå tidens djuppsykologi, bl.a. i former som hypnotism, spiritism, ockultism, mysticism. Skrifter av Th. Ribot, Karl Du Prel, A.P. Simet, A.R. Wallace, E. Arnold, S. Laing – de två senare med tillägg av Viktor Rydberg – av Karl af Geijerstam, F. Björnström, E. Vetterstrand, O.C. Sylwan, S. Wägnér, såldes till läroverkslärare, läkare men också jurister, kamrerare, gästgivare, glasmästare. Inte heller teosofiens förkunnelse saknade intresserade här.

Av de nämnda skrifterna är några apologetiska eller åtminstone jämkande, och köp av dem behöver inte vittna om engagemang för det nya. Med mera rätt kan detta antas om abonnemangen på periodica som Carl von Bergens *Framtiden* (1868–77) med dess kortlivade fortsättning *Fri forskning*, 1886, vilka når 28 prenumeranter, K.P. Arnoldsons och A.P. Åkerbergs *Sanningssökaren*, 1877–93, med 25 prenumeranter, samt desamma *Bibliotek för sanningssökare*, 1878–83, vari ingår en rad för en ny kyrkosyn väsentliga skrifter, med minst 14. Dessa prenumeranter, ofta de samma för de olika publikationerna: läroverkslärare, förvaltare, ingenjörer, officerare, kamrerare, bokhållare, possessionater..., bör kunna räknas som en inre grupp av sympatisörer för det moderna genombrottet här.

Tillsammans räknar skrifterna om religion, livsåskådning och dylikt omkring 300 sålda exemplar. Av dessa svarar en samlad grupp av förvaltare–kamrerare–bokhållare för hela 47 exemplar, präster för 42, läroverkslärare för likaledes 42, juridiska ämbetsmän för 25, »studerande» för 20, possessionater–godsägare och hantverkare för vardera 15, läkare för 14, handlande och funktionärer med hög naturvetenskaplig eller teknisk utbildning, vad jag här kallar »tekniker», samt ingenjörer och officerare för vardera 12.

En förutsättning för det moderna genombrottet var den nya naturvetenskapen, som i populariserad form och genom sina ideologiska konsekvenser uppmärksammades vitt utanför fackmännens krets. Det skedde tidigt, och samtiden var medveten därom. Geijerstam skriver i *Stridsfrågor för dagen* (s. 84): »I Sverige var brytningen förberedd af vetenskapen långt innan vår litteratur hade slagit in på banan till strids därom, hvilken skulle göra litteraturen betydelsefull för framtiden.» Så finner vi också tidigt den moderna naturvetenskapen i Västerås bokhandels reskontra. Biologilektorn Carl Hans Johansson köper redan 1871 Haeckels *Die natürliche Schöpfungsgeschichte*, 1868 – i översättning *Naturlig skapelsehistoria*, 1881–82, såldes verket här sedan i 5 exemplar – och samma år hans *Ueber die Entstehung und den Stammbaum des Menschengeschlechts*, 1868, och 1872 *Generelle Morphologie der Organismen*, 1866. År 1871 förvärfvade han också, i tysk översättning, Charles Darwins egen *Das Variieren der Thieren und Pflanzen* (original 1868) och de svenska översättningarna *Menniskans härledning och könsurvalet* (original 1871) samt *En naturforskares resa omkring jorden* (original 1846). Det bör också ha varit han som i egenskap av gymnasiebibliotekarie ombesörjde att den främst teologiskt och humanistiskt orienterade institutionen fr.o.m. 1883, bl.a. genom byte med Kungliga Biblioteket, skaffade en god liten samling av och om Darwin.¹⁵ En studerande köpte 1881 Darwins *Werke*, på tyska. *En naturforskares resa, Om arternas uppkomst och Menniskans härledning och könsurvalet*, översatta 1871–72, såldes alla omedelbart efter översättningen i ännu 5 resp. 3 och 7 exemplar till läkare, possessionat, officerare, läroverkslärare, brukspatron, redaktör, handlande, samt till komminister Roth.

Men större spridning fick ett 40-tal populära utläggningar och debattböcker om världens och människans tillkomst, försvarande Bibelns lära, kritiska eller förmedlande. Arbeten av A.R. Wallace, Herbert Spencer, A.D. White, Drummond, Diestel, Figuier, Lyon, Rossmässler, Rougemont, Tissandier, av Hj. Strömer, Heap Åberg, O.C. Sylwan, A. Nathorst, volymer av Naturvetenskaplig boksamling och Verdandis småskrifter, såldes i hundratal till ämbetsmän, läroverkslärare, bokhållare, officerare, präster, läkare, handlande... Underskattas ska inte heller de bidrag till att luckra upp tilltron till Bibelns skapelselära som gavs

av Camille Flammarions skrifter, science fiction och annat, vida spridda i socialt och kulturellt skiftande miljöer.

Titlarna med naturvetenskaplig bakgrund räknar under vår period omkring 340 köp, varav till gruppen förvaltare–kamrerare–bokhållare omkring 60, till ämbetsmän 35, till läroverkslärare 45, till läkare, officerare, ingenjörer, possessionater, handlande, präster »tekniker» vardera omkring 20, till andra tjänstemän, hantverkare, skollärare och till kvinnor, vardera gruppen omkring 10.

Vår period kännetecknas, inte minst i Västeråsregionen, av stora ekonomiska och därför även kulturella förändringar. Näringslivet expanderade i riktning mot industrialism, nya yrken och tjänster tillkom, med annorlunda uppgifter, utbildning och intressen. Litteratur i samhällsfrågor utgavs rikligare än förr. Samhällsinformation och -debatt av Stuart Mill, Herbert Spencer och G. Drysdale – också på engelska – nationalekonomi av Henry George och Friedrich List, den svenska handboken *Det ekonomiska samhällslifvet*, fann avnämare i ett fyrtiotal exemplar bland det alltmer moderniserade näringslivets män, men också bland offentliga ämbetsmän, ingenjörer – en modern titel – och läroverkslärare. Arbetarrörelsen framträder i lokalpressen (t.ex. 28.12.1881, 14.8., 18.10, 16.11, 20.11.1886, och dess tidiga liberala form praktiseras, stödd av arbetsgivaren bl.a. vid Skultuna bruk. *Arbetarens vän, tidskrift för nykterhet, sedlighet och gudsfruktan*, finner 5 prenumeranter (varav två präster), utopisten Herman Qvidings *Slutliqvid med Sveriges lag*, 1865–76, får 8 köpare: ämbetsmän, kamrerare, possessionat, verkmästare... Titlar om sociala problem och olika former av socialism, anarkism, nihilism – även i sensationsromanens form – sympatiska eller kritiska, av Bebel, Lasalle, de Laveleye, Eugen Richter, den danske biskopen H.L. Martensen, Anton Nyström, F.T. Borg, D.K. Bergström, C. von Bergen, C.G. Indebetou och andra förvärfvas av en bred kundkrets: läroverkslärare, godsägare, officerare, bokhållare, disponent, präst, yrken vi känner igen i samband med tidens liberala bildningscirkel och arbetarföreningar. Domprostern och en annan präst köper tysken Paul Göhres *Tre månader som fabriksarbetare och hantverksläring*. Hur denna information sprids bland arbetarna själva, därom berättar vårt material tyvärr inte.

Kvinnofrågan är aktuell, med delproblemen jämlikhet och sedlighet. Diskussionen kring Ibsens *Et Dukkehjem*, Björnsons *En Handske* och Strindbergs *Giftas* faller inom perioden och ger utslag även här. Thorilds åter utgivna *Om kvinnökönets naturliga höghet* och norskan Camilla Colletts debattböcker finner köpare liksom Carin Alcyone Adlersparres och Elvira Huss bibliografi *Qvinnan inom svenska litteraturen*. Skrifter av Stuart Mill, Eleonora Grundtvig, Eva Fryxell, Anton Nyström, Knut Wicksell, Emil Svensén, Heap Åberg, Clara Smitt Dryselius, närmare 30 titlar, sprids till lektorer, officerare, präster, godsägare, brukstjänstemän och till deras kvinnliga familjemedlemmar. Tidskriften *Idun* har mängder av prenumeranter, *Tidskrift för hemmet* några, men bara fem, varav två kvinnor, håller Fredrika Bremerförbundets *Dagny*. Av de fyra kvinnor som noterats som »genombrottsläsare» har ingen köpt kvinnosakslitteratur.

Nycterhetsrörelsen når bygden under perioden, med stöd bl.a. av Skultuna bruks ledning. Rörelsens upplysningskrifter och sångböcker återfinnes i reskontra.

Samhällsfrågor överhuvud svarar för omkring 230 köp, varav nästan hälften gäller kvinnosakslitteratur. Gruppen förvaltare–kamrerare–bokhållare står för 55 köp, possessionater–godsägare för 35, läroverkslärare för omkring 30, ämbetsmän för 17, präster och större företagare för vardera 15, kvinnor 13, handlande 12, ingenjörer 10.

Men här skall särskilt uppmärksammas genombrottet på det litterära området. Att smaken länge dröjde kvar vid gamla ideal har redan framhävts. Det märks också på publikframgången för Lorentz Dietrichsons *Det skönas värld* 1–2, 1870–79, som här såldes i ett 20-tal exemplar, inte minst till det praktiska livets folk, gärna köpare även av det moderna genombrottets titlar. Dettas program hade svårare att få gehör. Något halvhjärtat öppnade Arvid Ahnfelt sin tidskrift *Ur dagens krönika*, 1881–91, för det nya, med innehåll från Taine och Ibsen till Fröding och Nietzsche. Den fick i Västerås omkring 75 prenumeranter, bland dem 17 tjänstemän och 14 ämbetsmän, 6 godsägare och lika många av näringslivets ledande, 4 läroverkslärare och läkare, 5 officerare, 3 ingenjörer..., något av en katalog över dem i bygden som ville följa med vad som skedde på det kulturella fältet. Även gymnasistföreningen och den lokala läseföreningen abonnerade. Färre läsare hade de

mera renodlat radikala media. Den lilla Göteborgstidskriften *Framåt*, 1886–89, hade faktiskt 1889 en prenumerant i Västerås, en troget progressiv järnvägskamrer. Geijerstams *Revyer* 1885 och 1886 och hans egna essäsamlingar *Ur samtiden* och *Stridsfrågor för dagen* nådde tillsammans 14 köp, Nils Erdmanns *Modern realism*, Robinsons *Realister och idealister*, dansken Richard Kaufmanns *Pariserlif* och Ola Hanssons *Literära silhuetter*, 1, 1885, en handfull. Taines *Valda skrifter* 1–2, översatta 1875–77, köptes av den nämnde järnvägskamrern samt av rektorn för stadens tekniska skola, vilken skänkte verket till gymnasiet bibliotek. Under periodens sista år hann 16 personer abonnera på *Ord och bild*, alla av stadens sociokulturella toppskikt.

Det är välbekant, och det har bekräftats av det föregående, hur starkt beroende det moderna genombrottet i Sverige var av impulser utifrån, framför allt från våra nordiska grannländer. De periodica och essäsamlingar vilka omtalats som kända i Västerås innehåller en mängd stoff framför allt från Danmarks litterära liv. Ett uttalande av *VLT*:s Uppsalakorrespondent Frans von Schéele 11.8.1883 kan ha varit giltigt även för åtminstone de mest engagerade av Västerås genombrottsläsare:¹⁶

Dock gäller det nog ännu att den norska och danska litteraturen läses jmförelsevis mera i Sverige än vår egen vitterhet... än så länge äro Alexander Kielland och Jonas Lie – för att ej tala om Ibsen och Björnson – hos den literärt bildade publiken hos oss vida bättre kända än några af våra egna diktare... När ett nytt arbete af de nyssnämnda norska författarne kommer ut, så är det därför ett verkligt literärt evenement äfven i vårt land...

Så såldes Camilla Colletts feministiska skrifter, romanen *Amtmandens Døtre* och artikelsamlingarna *Sidste Blade* och *Fra de Stummes Lejr*, några i original, mellan 1863 och 1879, jämte den danska pseudonymen Lja Fleins motskrift *Fra de Talendes Lejr*, här i tillsammans 10 exemplar. Björnsons allmogenoveller var välkända här, men också hans samhällskritiska dramer och romaner. *Over Evne* och *En Handske* diskuterades i Västeråspressen (*VLT* 8.1.1884) och gav anledning att kritisera den tidigare firade författaren för hans avfall från kyrkoläran och hans radikala sedlighetskrav. Föredraget *Engifte og Mangegifte*, danskan Elisabeth Grundtvigs svarsbroschyr *Nu*

tidens sedliga jemlikhetskräf, Cecilia Bååth-Holmbergs skrift om Björnson samt Brandes om Björnson och Ibsen fick alla köpare här. Folkhögskolans föreståndare köpte Björnsons porträtt. Men broschyren *Af mine Foredrag om Republiken* såldes bara i ett exemplar, och returer av Björnsons böcker blir vanligare. Striderna kring unionen ger eko. *VA* driver 1892 (9.3, 11.4, 1.7.1892) en kampanj mot »slyngelpolitikern» Björnson. Under tiden 1870–95 såldes Björnsons böcker här i omkring 65 exemplar, av vilka dock bara omkring 45 kan räknas till genombrottslitteraturen. Hans läsare av dessa visar ett rätt brett urval: bland dem 5 läroverkslärare, 3 läkare och lika många godsägare och juridiska ämbetsmän, men också 6 förvaltare, 4 bokhållare, tjänstemän och kvinnor, 3 handlande och direktörer, 2 skollärare.

Ibsen nådde Sverige senare än Björnson och så även Västerås. Som vi sett får han starkt stöd i lokalpressen här. *Brand* noteras första gången 1872 och säljs t.o.m. 1876 i minst tio exemplar, bl.a. till domprosten, kyrkoherde Wahlström i Barkarö, som av sin dotter historikern karakteriseras som liberal teolog,¹⁷ samt av en kamrer som skulle visa sig som en hängiven Ibsenläsare. Semitisten H.S. Nyberg berättar (*Så formades jag*, 1952, s. 47) att hans far, komminister i Söderbärke i Västerås stift, kunde *Per Gynt* och *Brand* »nästan utantill». Även danskan Laura Kielers uppbyggliga utläggning *Brands Døtre*, 1870, säljs här, i två exemplar. Och man följer Ibsens utgivning kontinuerligt. »Ibsens skådespel måste man läsa så snart de kommer ut», säger Lydia Wahlström.¹⁸ Hennes far var också en av de 15 köparna av *Et Dukkehjem*, som recenserades i *VLT* 5.7.1882. Heap Åbergs broschyr därom köptes av två västeråsare, *Gengangere* av 5, *En Folkefiende* av 6. Mindre intresse väcker Ibsens senare, djuppsykologiskt komplicerade symboldramer. *Vildanden* säljs i 4 exemplar, *Fruen fra Havet*, *Hedda Gabler* (det ena till läsecirkeln) och *Bygmester Solness* i vardera 2. Det enda exemplet av *Rosmersholm* går i retur. Sammanlagt såldes av Ibsens verk under perioden omkring 95 ex., varav ca 30 av de äldre historieromantiska dramerna. Det är flest av genombrottsförfattarna efter Strindberg, Tolstoy och Zola. Härtill kommer 4 exemplar av V. Vasenius Ibsenskrift och 2 av Brandes om Ibsen och Björnson. En lektor och en godsägare köper Ibsens porträtt. Ibsens läsare är något mindre folkliga än Björnsons. Av de omkring 45

köparna av hans verk med modernt ämne är 9 läroverkslärare och lika många ämbetsmän, 7 är godsägare–possessionater, 5 officerare eller fröknar, 2 präster eller ingenjörer, bara 2 från den eljest så aktiva gruppen förvaltare–kamrerer–bokhållare.

Alexander Kielland var välkänd i Sverige och han nämns ofta i *VLT* (bl.a. 4.10.1882, 11.8.1883, 8.1.1884) och säljs flitigt: romanerna *Arbeidsfolk* och *Sankt Hans Fest* och komedien *Professoren* i enstaka exemplar, de berömda novellerna och romanerna *Else*, *Garman & Worsø* och *Skipper Worsø*, skolsatiren *Gift* och berättelsen om affärssvindeln *Fortuna* i vardera omkring 10, alla i anslutning till utgivningsåret.

Jonas Lie hör till genombrottsförfattarna främst genom proletärromanen *Livsslaven* (*VLT* 16.8.1883) och kvinnskildringarna *Familjen på Gilje* och *Kommandørens Døtre*. De såldes i tillsammans 10 exemplar, andra verk av honom i 36. Och han var högläsning i den strängt konservativa biskop Billings hem (*Från gamla prästhem i Västerås stift*, Lund 1936, s. 14). Arne Garborgs romaner *Bondestudenter*, *Ungdom* och *Mannfolk* liksom Kristian Elsters noveller *Solskyer* och romanen *Farlige Folk* såldes bara i enstaka exemplar, men den senares verk nämns som högläsning hos den vittre prosten G.A. Westholm i V. Färnebo.¹⁹ Elsters roman *Tora Trondal* kunde dock redan 1880 läsas som följetong i *VLT*.

Genombrottets nordiska ledare förblev Georg Brandes. *VLT* omtalar honom 5.10.1877 som »den snillrike men hänsynslöse författaren och kritiker», och 11.8.1883 prisas han som »Nordens – för att icke säga Europas – onekligen förnämsta kritiker i vår tid». Men von Schéele är inte okritisk: »Inför den bildade allmänheten behöfver ej längre ett arbete af Brandes någon rekommendation; den känner så väl hans fel – det något abstrakta, till konstruktioner lätt förledande, moderna, naturalistiska, nutiden (!), hans brist på sinne för positiva, etiska och religiösa läror – som ock hans stora förtjänster – hans snillrika skarpsinne och hans glänsande stil, hvilken med eller mot läsarens vilja rycka honom med.» (28.12.1882)

Men Brandes berömda *Hovedstrømninger* noteras inte i Sjöbergs bokhandels reskontra. Däremot säljs Kierkegaardboken, aktualiserad genom hans föreläsningar i Stockholm 1876, i 2 exemplar, och boken om Tegnér, banbrytande i Tegnérforskningen, i 11. 4 exemplar lämnas tillbaka, kanske

som protest mot vad som uppfattats som ett vanhelgande av nationalskalden.

Av genombrottets danska teoretiker finner vi eljest verk av Rasmus Nielsen, Sophus Heegaard (*Om Intolerance*), Kristian Kromann och Harald Höffding, men av dess skönlitteratur noteras mindre än av Norges. Av J.P. Jacobsen – som sällan omtalas i Västeråspressen (dock 18.10.1882, 11.8.1883) – nämns bara 7 sålda exemplar: *Fru Marie Grubbe* köps 1877 av en friherrinna och en possessionat och 1891 av en handlande. *Niels Lyhne*, som skulle bli en av sekelslutets kultböcker, 1881 av en lektor, *Mogens og andre Noveller* av en häradshövding, och *Skrifter* 1889 och 1893 av en läkare och en ingenjör. Av Sophus Schandorph noteras 5 köp, *Fra Provinsen*, *Ett änkestånd* och *Utan hållpunkt*, samt av Vilhelm Topsøe bara reseboken om Amerika, som såldes i flera exemplar.

Något bättre Holger Drachmann, som också recenserades gynnsamt i lokalpressen (18.10.1882, 11.8.1883) och vars noveller *Najaden* och *Två skott* lästes som följetong i *VLT* (1.–20.5.1883), översatta av Cecilia Bååth-Holmberg. Köpen – ca 20 exemplar – gäller dock rätt okontroversiella arbeten: romanerna *En Overcomplet*, *Tannhäuser*, *Paul og Virginie*, *Vandenæs Datter*, reseboken *Derovre fra Grænsen*, *Smaa Fortællinger*, *Valda Noveller*, skådespelet *Puppe og Sommerfugl*, diktsamlingen *Sange fra Havet*. Officerare stod för 6 köp, ämbetsmän för 4. Herman Bang omtalas med intresse och respekt som föreläsare i Stockholm 1883 (18.10.1883); hans skandalomsusade roman *Slægter utan hopp* såldes till 10 personer, proverbet *Hverdagskampe* och reportaget *Rundt i Norge* i enstaka exemplar. Av Karl Gjellerup noteras bara ett exemplar av romanen *Romulus* och av Henrik Pontoppidan några få av novellsamlingen *Från landsbygden* och kortromanen *Nattevagt*. Men av den senare kunde några noveller läsas i *VLT*, översatta av fru Bååth-Holmberg. De ingick också i den av henne utgivna antologien *Från det unga Danmark*, jämte andra av Drachmann, J.P. Jacobsen, Gjellerup och Erna Juel Hansen. Den såldes här i 3 exemplar. Genombrottets nästa danska fas, »det sjælelige Gennembrud», hinner just skymta med Johannes Jørgensens roman *En Fremmed*, såld 1890 till en lektor, och Peter Nansens *Maria*, såld 1895 till en handlande.

Den danska och norska litteraturen, omkring 390 köp, förvärvades, ofta i original, mest av läroverkslärare (80 exemplar), ämbetsmän (48), förvaltare–kamrerare–bokhållare (43), kvinnor (40), godsägare–possessionater (40), officerare (29), läkare (19), präster (16), handlande (13), skollärare (12), tjänstemän (11).

Av den utomnordiska litteraturen var den franska den för genombrottet viktigaste, väl även stödd av bildade svenskers goda kunskaper i språket. Köpen av Taine har redan omtalats. Av Flaubert köptes 1882–86 *Madame Bovary* i 4 exemplar (varav åtminstone ett på franska) och *Salamambo* i 3, av domprosten, folkhögskolerektorn, tre ämbetsmän och två godsägare. Om Daudet i Sverige säger Strindberg: »Man talar ju om Daudet som om han vore infödd stockholmare, och man håller bättre reda på hans senaste arbete än på Jolins eller Hedbergs.»²⁰ I Västerås nyttjades hans noveller som skolbok, och hans romaner lästes, flera på franska i minst 63 exemplar, av ämbetsmän, läroverkslärare, officerare, fröknar. Av Edmond Goncourt såldes bara *Elisa*, hans enda översatta verk, i ett exemplar. Dess bättre känd var Maupassant, med flera noveller i *VA* och minst 24 exemplar sålda, några på franska, till en publik socialt något bredare än Daudets. Av Bourget och Loti återfinnes enstaka exemplar och av Anatole France *L'étui de nacre*, dessutom noveller i *VA*.

Zola var illa ansedd som rå »naturalist» – Geijerstam i *Stridsfrågor för dagen*, s. 90: »... det har ännu icke blifvit comme il faut att läsa Zola i Sverige» – men, kanske just därför, såldes han mycket och började snart översättas omedelbart. Västeråsbookhandeln sålde mellan 1878 och 1896 75 noterade exemplar av Zolas verk, det högsta antalet av genombrottsförfattarna efter Strindberg och Tolstoy. *Nana* såldes i 16 exemplar, *Fällan* i 10 och *Ett blad ur kärlekens bok* i 8. De 58 kunderna visar ett rätt brett urval: 10 officerare, 9 kamrerare–bokhållare, 7 ingenjörer, 6 handlande, 5 läroverkslärare och godsägare–possessionater, 4 ämbetsmän och apotekare, 3 tjänstemän, 2 fotografer. Gymnasistföreningens bibliotek köper en Zola och domprosten 3 – ingen annan präst köper honom. 4 titlar köps på franska.

Den engelska och tyska litteraturen representeras, både i bokhandelns reskontra och som tidningens följetong, nästan bara som underhållning. Av tysk märks flera köp av Sudermann och Hey-

se; intressantare är att Bertha von Suttners *Ned med vapnen* sålts i 3 exemplar, varav ett på tyska.

Viktig var däremot den nya ryska litteraturen. Skrifter om rysk anarkism och nihilism förekommer i bokhandelns reskontra. Turgenjev översattes tidigt, och fr.o.m. 1869 såldes här inte mindre än 19 titlar av honom i 44 exemplar. Dostojevskijs fromhet låg väl utanför det moderna genombrottets idévärld, men *Raskolnikov* såldes i 8 exemplar och *Vid rouletten* i 1. Tolstoy översattes först från mitten av 1880-talet men fick omedelbart gensvar, i Västerås med 91 köp av 25 titlar, de flesta köpen efter dem av Strindberg. Mest, 20 exemplar, såldes de religiösa traktaterna och novellererna, *Krig och fred*, 14 exemplar (varav 6 till officerare), *Från mina barndoms- och ynglingaår*, 10 exemplar, *Kreutzersonaten*, 9, *Kosackerna*, 7, men *Anna Karenina* endast 3. Kunderna, inalles 59, ligger socialt rätt högt: 10 kvinnor, 9 officerare, 8 ämbetsmän, 6 godsägare–possessionater, lika många läroverkslärare, 5 präster, bara 3 av gruppen förvaltare–kamrerare–bokhållare. Tillsammans såldes omkr. 335 exemplar av utomnordisk genombrottslitteratur, flest till ämbetsmän (52), godsägare–possessionater (47), officerare (44), förvaltare–kamrerare–bokhållare (44), läroverkslärare, handlande, kvinnor (vardera 24), »tekniker» samt präster med vardera 15 exemplar.

Både Ahlström och Lundevall, samt Möller Kristensen,²¹ de två förra med viss inbördes oenighet, betonar att grenombrottets litteratur motsvarade en relativt ringa del av publikens intresse. Även i Västerås röjer lokaltidningens information och bokhandelns försäljning i det längsta värderingar från ett tidigare skede. Signaturen Chicot skriver 9.6.1885 i *VLT*, om förhållandena i huvudstaden men rimligtvis med anspråk att gälla hela landet:

Den litteratur som »det unga Sverige» utsänder i bokhandelsmarknaden är en ej synnerligt kurant vara, ekonomiskt taladt. Med undantag af härhöfvidsmannen August Strindberg, hvars verk ju alltid finna tillopp af köpare, få de andra nöja sig med några hundratals gunst... Skälet till det ofvan anförda är att »öfverklassen» – för att begagna ett bevingadt ord – med ytterst få undantag ej läser vår nyaste realistiskt-naturalistiska litteratur; den rynkar förnämt på näsan – så länge! Och medelklassen, där de egentliga romanlukarna finnas, ja, där förstå de sig ännu ej på det unga Sverige, det är ett faktum. Därtill fordras för mycken reflexion (?). Där har den nya riktningen få eller inga köpare. Prisen ställa sig ock i allmänhet bra höga. Nej, medelklassens – jag går så långt inom denna areal att

jag äfven tar med arbetardöttrarna i cigarrboden och vid symaskinen – läslust syftar åt ett helt annat håll; de äro – åtminstone när det gäller litteraturen – barn af den goda gamla tiden... Men hvad läser den öfversta, öfre och öfriga öfverklassen i vårt land i våra dagar? Enligt hvad förläggarna låtit er korrespondent veta, anse de sig, på dragande kall och ämbetets vägnar, böra om också ej just läsa så dock köpa alt hvad C D af Wirsém, Carl Snoilsky och Viktor Rydberg utgifva. Af två olika skäl, ty åtminstone är den förste författaren i allo olik den andre och tredje. Men när en person med talang tillhör crème de la crème eller fått verldsrykte, så...

Och publiksmaken just i Västerås presenteraas, som vi sett ovan, av lokalskalden Mårten i en komisk dikt om säsongens böcker i *VLT* 5.3.1889. Hans urval stämmer rätt väl med storstadskollegans.

Västeråsbokhandelns reskontra styrker en bit på vägen de båda samtida vittnena. Liksom man av den utländska skönlitteraturen föredrar den äldre skolan, så även av den svenska: Nicander, Braun, Topelius, Rydberg, Snoilsky, Wirsén, Oscar Fredrik, Blanche, Flygare-Carlén, Starbäck, Frans Hedberg, Jolin, »Sigurd». Av »det unga Sverige» tycks dock de minst kontroversiella ha sålts något så när: Nordensvan under vår period 30 exemplar, Mathilda Roos, som får beröm i *VLT*, 13, Anna Wahlenberg och Lundegård 9, Amanda Kerfstedt 7, Tavaststierna 6.

Lovord i tidningen och rätt god marknad får också Anne Charlotte Edgren Leffler (12.8.1882, 28.7.1883), i överensstämmelse med Geijerstams ord i *Stridsfrågor för dagen*, 1887, s. 34: »att den egenskap som med ens gjorde fru Edgren så populär äfven på många håll, där man eljest icke älskar modern litteratur och moderna tänkesätt, det var hennes klara, lidelsefria framställningssätt». Hennes skådespel *Sanna qvinnor* och *Hur man gör godt* når i Västerås 5 resp.4 köp och delarna av serien *Ur lifvet* tillsammans 46, *Efterskörd* 1, biografien över hennes väninna Sonja Kovalevsky ytterligare 1, dennas egen roman *Ur det ryska lifvet* 4. Leffler för in det moderna genombrottet i Västerås societet. Bland hennes 46 kunder är 3 grevar, landshövdingen med 9 ämbetsmän, generalen med 8 officerare, vidare 4 läroverkslärare, domprosten samt 2 andra präster. Inte biskopen. Av lägre medelklass bara 4 förvaltare–kamrerare–bokhållare samt en vågmästare.

Alfhild Agrells skådespel *Dömd* samt hennes noveller når 10 köp, och *VLT* berömmar henne (13.11.1883). Gustaf af Geijerstam uppmärksam-

mas också rätt väl av lokalpressen, om än med reservationer (18.10.1882, 31.7.1883, 25.9.1884, 6.6.1885), och han säljs hyggligt. Åtgången av hans essäsamlingar och revyer har redan omtalats, romanerna och novellerna säljs i 18 exemplar, bl.a. till brukstjänstemän – han kom själv från ett västmanländskt bruk. Mindre uppskattning, både i lokalpressen och i bokhandeln, rönt Victoria Benedictsson (2.10.1884, VA 20.12.1887). Hennes noveller nådde 5 köp, romanen *Pengar* 5, den postuma, tillsammans med Lundegård utgivna romanen *Modern* bara ett. Huvudverket *Fru Marianne* rönt gynnsam kritik; att även publiken tog emot boken positivt antyds kanhända av W. Söderhielms ord att svenska läsare i Finland med tillfredsställelse konstaterat »dess ofarlighet för dottrarna».²² I Västerås nådde den bara 3 läsare: landshövdingen, en grosshandlare samt en affärskvinna som vi vet var engagerad i den moderata kvinnorörelsen.

Av de få lyrikerna bland realisterna ger lokalpressen höga lovord åt A.U. Bååth (31.7.1883), vars dikter också tidigt och ofta återges. Debutsamlingen *Dikter* säljes i 7 exemplar, varav ett till gymnasistföreningen och ett till possessionaten E. Eriksson i Karlbo, säkert för hans son västeråsgymnasisten Erik Axel, sedan Karlfeldt; även Gellerstedts dikter noteras för honom. Bååths följande samlingar *Vid allfarväg*, *Marit Vallkulla* – prisad i *VLT* – och *På gröna stigar* säljs i tillsammans 9 exemplar. En fotograf förvärvar 1889 Ernst Josephsons *Svarta rosor och gula*; även den svensk-amerikanske brandesianen Jakob Bongrens dikter *Förstlingar* – samt hans argt bibelkritiska broschyrer – finner köpare. Ola Hanssons tidiga dikter hade som vi sett förlöjligats i *VLT*, men dess redaktör köper 1887 hans sensationella *Sensitiva amorosa* och modernmålslektorn 1885 *Literära silhuetter*. Levertins tidiga noveller *Konflikter* får erkännande i *VLT* (6.6.1885) och säljs i 3 exemplar, *Från Rivieran* och *Legender och visor* 1893 i vardera 1.

Men överhuvud synes intresset för den unga litteraturen under genombrottets andra fas på ett svärförklarligt sätt att sjunka. Det gäller, som vi ska se, Strindbergs författarskap, men det tycks, trots dess ofta entusiastiska mottagande av kritiken och eftervärldens höga värdering, även gälla hela den nya, romantiska litteraturen.²³ Av Heidenstams *Vallfart och vandringsår*, 1888, har under vår period inget exemplar noterats som sålt,

Från Col di Tenda till Blocksberg, 1888, *Endymion*, 1889, *Hans Alienus*, 1892, och *Dikter*, 1895 såldes bara i 3 resp. 1, 2 och 2 exemplar, *Frödings Guitarr och dragharmonika*, 1891, och *Nya dikter*, 1894, i 2 resp. 1, Selma Lagerlöfs *Gösta Berlings saga*, 1891, och *Osynliga länkar*, 1894, i 2 resp. 1. Att de utkommit så sent under den period vi kan iaktta, räcker inte som förklaring. Det har tidigare varit vanligt att man köpt en bok i anslutning till dess utgivning. Kundkretsen tycks också ha undergått en viss förändring. Den domineras mer än tidigare av högre, bildade samhällsskikt. Vi saknar flera av den lägre samhällsklass som utgjorde en avsevärd del av 70-talets och det tidiga 80-talets bokköpare.

Slutligen ska erinras om ett varningstecken för att oreserverat tolka köp av genombrottslitteraturen som belägg för engagement för de nya idéerna. Vi har redan tidigt funnit att den studentikosa parodien på 80-talspoesien, »*Det unga Sverige*», såldes i minst 8 exemplar, och det till samma personer som köpte de parodierade författarna själva.

Försäljningen av »det unga Sveriges» egna arbeten, utom Strindbergs, uppgår till omkring 250 exemplar. Av dessa till ämbetsmän 38, till förvaltare-kamrerare-bokhållare 30, till godsägare-possessionater 28, till officerare 23, till läroverkslärare 21, till präster 13, till läkare och »tekniker» vardera 10.

VLT:s Stockholmskorrespondent framhöll att Strindberg intog en särställning bland »det unga Sverige» i fråga om försäljning. Det gäller också i Västerås och om Västeråsarnas reaktioner gentemot honom. Pressen där lämnar inte sina läsare i tivel om hans betydelse. Notiser omtalar honom som en känd person och hans verk som självklart bekanta (t.ex. 31.3.1883, 9.12.1884, 10.2, 6.6.1885, 12.1.1886). Han är den unga generationens »härhöfvitsman» (28.7.1883), en jämlike till Viktor Rydberg och Snoilsky (28.12.1882, 11.8.1883), att ställa bredvid Norges och Danmarks store. Flera av hans verk recenseras, utförligt, engagerat och i huvudsak positivt. Han prisas som stilist men framför allt som dramatiker (12.8, 18.10.1882, 17.11.1883). Signaturen F–e, Frans von Schéele, hoppas 12.8.1882, efter uppförandet av *Mäster Olof*, att »i honom få helsa vårt lands förnämsta om ej enda skådespelsförfattare». Erkännandet kan, om än motvilligt, även framföras under 80-talets slut, då Strindbergs stjärna var i

nedgående, och det i den konservativa *VA* (recension av *Fröken Julie* 30.11.1888 av –ll– (Nathan Hellberg?). Den gynnsamma pressen är inte helt oväntad. Som f.d. journalist hade Strindberg goda kontakter i den stockholmska tidningsvärlden varifrån Västeråspressen hämtade viktiga korrespondenter.²⁴

Men han möter också kritik. Hans historie-skrivning är ovederhäftig (12.8, 28.12.1882, 28.7.1883), och *VLT* citerar gillande några uppsalastudenters ovannämnda parodi på hans vers (11.12.1883). *Det nya riket* fördömes även i Västeråspressen (12.8, 18.10.1882) som ovärdig den store Strindberg. Under Giftasprocessen försvarar honom *VLT*, trogen sitt liberala program, i det längsta, men mer för yttrandefrihetens skull än för dess aktuella tillämpning. En insändare klagar, och redaktionens svar är undvikande (6.11.1884). De sjunkande sympatierna för Strindberg under hans tumultuariska sena 80-tal ger utslag även i Västeråspressens behandling av honom. Den orienterar sig nu överhuvud mot höger, tveksam eller avvisande till de moderna frihetsidéerna, vilka alltmer formar sig som skepticism, utilism, materialism, socialism, naturalism. Strindberg är väl fortfarande tidningsstoff men då med distans (9.12.1884, 1.11.1887, *VA* 1.7.1892).

Västeråspublicens första bekantskap med Strindbergs verk bör ha skett i några tidskrifter, serier och kalendrar, vilka också återfinnes i bokhandelns reskontra. Sålunda ungdomsskådespelen *I Rom* och *Den fredlöse*, novellen *Början af Ån Bogsveigs saga*, uppsatsen om *Kina, några gensagor mot gängse irrmeningar*, en scen ur *Mäster Olof*. Det första mötet med ett särskilt arbete av honom var novellerna *Från Fjärdingen och Svartbäcken*, 1877. De köptes rätt omedelbart av 5 personer: kamrer, förvaltare, postmästare, handlande, studerande, och 1886 av en präst, friherren kyrkoherde Rudbeck, som vi ska återfinna som flitig Strindbergsläsare. Alltså trots ämnet mest icke-akademiker.

Men Strindbergs genombrott skedde, här som i övriga Sverige, med *Röda rummet*, hösten 1879. Dess mottagande av kritik och publik återges 28.1.1880 med entusiasm av *VLT*:s Chicot, dvs. Carl Eneroth, som var Strindbergs gode vän. Han hyllar romanen som »en epokgörande bok i vår litteratur», att ställas bredvid den sedan länge etablerade Ibsens *Et Dukkehjem*. Men han betonar även, som god marknadsförare, att *Röda rummet*

är en nyckelroman, skandalös och pikant. Så fick boken också här omedelbart minst 29 köpare, även från grupper som inte är kända som bokläsare: 7 handlande och lika många förvaltare-kamrerare-bokhållare, 4 ämbetsmän, 3 ingenjörer, 2 officerare, därtill grevinna, trafikdirektör, possessionat, domkyrkoklockare. 1887 tillkommer kyrkoherde Rudbeck samt en byggmästare. Påseendeexemplar returneras av greve, direktör, fabri- kör, stadsfiskal.

Framgången med *Röda rummet* bör ha hjälpt fram samlingsverket *I vårbrytningen*, 1877–81, med dess tidiga dramer, bl.a. prosaversionen av *Mäster Olof*, andra upplagan av *Från Fjärdingen och Svartbäcken* samt en rad noveller och skisser från skärgården. 7 köp noteras: 3 handlande, domkyrkoklockaren med 2 exemplar, järnvägskamrern och en bokhållare.

Av *Kulturhistoriska studier* noteras bara ett re- turnerat exemplar, medan *Gamla Stockholm*, till en del författad av Strindberg, nådde omkring 45 köp, bland dem av förvaltare-bokhållare 8, av officerare 6, av handlande, possessionater och större företagare vardera 5, av ingenjörer och tjänstemän vardera 4. Även *Svenska folket*, 1881–82, blev en försäljnings- om än inte kritikerfram- gång. Också *VLT* framhåller dess vetenskapliga brister (12.8, 28.12.1882, 28.7.1883). Verket såldes i omkring 90 exemplar, medan 10 lämnades i retur. De största kundgrupperna var förvalta- re-bokhållare (12), ingenjörer (10), präster, pos- sessionater (vardera 8), tjänstemän (7), officerare (6), läroverkslärare, ämbetsmän (vardera 5).

Att *Röda rummet* väckte harm i de miljöer som där persiflerats antydes även i *VLT*, men det över- röstas av beundran. I *Det nya riket* var angreppen personliga eller riktades högre upp; nu reservera- de sig även Strindbergs medkämpar bland »det unga Sverige». Detsamma gjorde *VLT*:s Uppsala- korrespondent Frans von Schéele, eljest en varm beundrare av Strindberg (18.10, 28.12.1882):

Jag tänker, eller har åtminstone tänkt så stort om Au- gust Strindberg, att jag helst skulle vilja förneka, att han skrivit nidskriften *Det nya Sverige* (!); då jag ej på allvar kan förneka det, så vill jag dock söka glömma det. Sverige har ej råd att genom småsint bitterhet förlora en författarförmåga af Strindbergs rang; det är ett sorgligt skådespel att se honom öda bort sin tid och sitt anseende med att kasta sten på enskilda, i och för sig aktningvärda personer... Må August Strindberg snart genom ett nytt drama komma oss att glömma hans sista snedsprång från hans verkliga författarbana! Han

är vår bästa dramatiska skald, må han ej mera vara vår sämste författare!»

Ett modest försvar för Strindberg ger däremot Stockholmskorrespondenten –h– (Fritiof Cronhamn) i *VLT* 20.12.1882, när han refererar Pehr Staaffs broschyr *Det nya riket och dess författare*. Men signaturen förtiger inte de sympatier som mött Michael Perrins (Wilhelm Bergstrand) angrepp mot Strindberg i skriften *Det nyaste riket*.

Väl icke utan hjälp av skandalen blev *Det nya riket* en försäljningssucces. Geijerstam menar i *Stridsfrågor för dagen* (s. 17–18) att det »kanske på sätt och vis är Strindbergs mest lästa arbete – och denna sista förmodan är egentligen icke menad som en komplimang åt smaken hos vår läsande allmänhet». I Västerås noteras minst 35 sålda exemplar; åtskilliga därutöver kan ha köpts utan att bokföras. Bland de noterade kunderna återfinnes 5 ämbetsmän, 4 av vardera gruppen officerare och possessionater, 3 av ingenjörer och läkare, dessutom landshövdingen, en greve, 2 läroverkslärare, vidare förvaltare, apotekare, veterinär, jägmästare, järnvägstjänsteman. Inget exemplar rapporteras återsänt! 9 av köparna var bland de 15 som förvärvade Perrins motskrift, kanske även därför att dess författare var infödd västeråsare. Däremot nådde Pehr Staaffs försvarsskrift bara två kunder.

Svenska öden och äfventyr, vars första häften utkom 1882–83, prisades – med reservation för dess anakronismer – av von Schéele i *VLT* 28.12.1882 och 28 och 31.7.1883, och nådde minst 45 Västeråshem: hos 5 bokhållare, 4 ämbetsmän, officerare, possessionater och handlande, dessutom ett brett fält av godsägare, disponenter, apotekare, brukspatron, gästgivare, skomakare, konditor. Men också returerna var många, hela 12. Den sena och annorlunda novellen *Tschandala* köptes 1889 av en fotograf och en kandidat.

Strindbergs *Dikter*, 1883, hade kritiken gått hårt åt, och *VLT* citerar med gillande den redan omtalade studentparodien över deras fria vers och prosaiska motiv. *Dikter* såldes dåligt,²⁵ i Västerås bara 3 exemplar, till en notarie, en handlande samt domkyrkoklockaren. Parodierna såldes i 7.

Även *Sömngångarnätter* hade föga åtgång. I *VLT* recenserades samlingen 21.2.1884 av Strindbergs gamla kollega Carl Eneroth, med raljant förbehåll som dock slutar med reverens för författarens kvickhet. Här såldes 12 exemplar, varav 2

till ämbetsmän, f.ö. till präst, stins, veterinär, förvaltare, jägmästare, ingenjör, rektorn för stadens tekniska skola, föreståndarinnan för småskoleseminariet, en manufakturhandlande änkefru, järnvägskamrern. Det kan anmärkas att samtidigt såldes i Västerås Viktor Rydbergs dikter i närmare 20 exemplar, Wirséns i 25, Snoilskys i minst 50.

Likt och olikt 1–2, 1884, varur *VLT* 5.6.1884 publicerar ett avsnitt ur Det allmänna missnöjet, köps av 15 personer: järnvägskamrern, manufakturhandlerskan, föreståndaren för stadens kemiska station, veterinären, 3 possessionter, 3 brukstjänstemän, brukspatron, ingenjör, löjtnant, byggmästare, gymnasistföreningen. De tidiga dramerna *Gillets hemlighet* och *Herr Bengts hustru* omtalas i *VLT* med beröm (28.12.1882, 13.8.1883) men inga köp noteras. Än mer prisas *Lycko-Pers resa* (13.11.1883, 12.1.1884), men den köps bara av en boktryckare och en handlande.

I slutet av september 1884 låg *Gifvas I* i bokhandeln, och *VLT* meddelar 7.10 att boken belagts med kvarstad. Under de följande veckorna följer tidningen med flera notiser ärendets gång,²⁶ och man förefaller väl underrättad. Till att börja med är man frisinnat tolerant, men man blir alltmer negativ mot författaren. Tidningen ogillar åtalet, som man menar kommer att göra Strindberg till martyr, men man klandrar hans tvekan att ta ansvar för skriften. En insändare som 6.11.1884 kritiserar tidningens överseende med ett lagbrott bemöts samma dag med glidande argument, och redaktionen stannar vid en åsikt uttryckt dels i en artikel lånad från den likaledes liberala *Göteborgs-Posten* och dels formulerad 22.11 av *VLT* själv: Den världsliga makten bör ej ingripa i andliga angelägenheter. En levande religion överviner av egen kraft gäckeri och förföljelse.

Hvad beträffar Strindbergs nu så beryktade bok i dess helhet, behöfva vi ej erindra om att vårt omdöme utfallit ogillande, ehuru vissa detaljer däri onekligen röja mästaren. Vi kunna ej fatta den nya läran, att sanningen ej kan sägas annat än i rå form, och en författare är ej friad från moraliskt ansvar därmed att hans syfte är godt.

Nu tar man avstånd från Strindberg. Artikelns från *Göteborgs-Posten*, som förklaras motsvara *VLT*:s egen åsikt, säger (6.12.1884):

Ty Strindberg var onekligen för en tid sedan en af våra, hvad naturlig begåfning beträffar, högst utrustade yngre författare... Men han har bortkastat sina bästa gåfvor, och hans skriftställarskap har med hvart af hans senaste arbeten oupphörigen sackat utför, till dess att han med det sista ohjälpligen fastnat i »den usla litteraturens» dy. Detta blir hans välförtjänta straff.

När beslaget skulle utföras visade det sig emellertid att bokhandlarna redan sålt flertalet av böckerna – det talades om att allmänheten förvarnats. Även i Västerås var allt slutsålt. Sjöbergs reskontra räknar 46 sålda exemplar (vartill 10 återlämnade). Därtill kan komma ett okänt antal köpta kontant av okända kunder. Man erinrar sig ett uttalande av den obestriddligen sakkunniga bokhandlaren i Hörby, Victoria Benedictsson: »Sluskar och bondknölar komma in i bokhandeln och fråga efter *Giftas*. Strindberg skola de aldrig lära sig förstå, men de vilja gotta sig med rähetera.»²⁷

Kunderna i Västerås är intressanta: 12 förvaltare-kamrerare-bokhållare, 8 officerare, 4 handlande, 3 possessionater och apotekare, 2 präster (domprosten och kyrkoherde Rudbeck), läroverkslärare, ingenjörer och ämbetsmän, dessutom brukspatron, disponent, jägmästare, lantbrukare, fotograf, bokbindare, lokförare, kypare, snickare, skollärare, småskollärarinna, manufakturhandlarskan. 10 exemplar återlämnades, av 3 bokhållare, 2 officerare och possessionater, av greve, läkare, disponent. En annan possessionat köpte 1885 boken på franska, *Les Mariés* (Lausanne 1885). En kandidat köpte den medalj över Strindberg, som präglades efter hans frikännande.

Giftas 2 utkom hösten 1886 och mottogs av kritiken än mer negativt än del 1. Den såldes också sämre, i Västerås i 24 exemplar, medan 8 återlämnades. 3 köptes av officerare, possessionater och bokhållare, 2 av präster (alltjämt domprosten och kyrkoherde Rudbeck) och ämbetsmän, enstaka av apotekare, fabrikör, fotograf, greve, handlande, förvaltare, kassör, källarmästare, kypare, läkare, snickare. Returer från 2 bokhållare och 2 disponenter, från bokbindare, läroverksadjunkt, löjtnant, ämbetsman. Ett mörkertal måste räknas med även här. För båda delarna alltså påfallande många representanter för grupper som enligt litteratursociologins regler inte just predestinerar till bokköp och läsning.

Att *Giftas*-affären fördjupat redan märkbara klyftor mellan Strindberg och publiken antyder också försäljningen av två följskrifter. Lektor

John Personnes aggressiva *Strindbergslitteraturen och osedligheten bland skolungdomen*, 1887, fick här 7 köpare (5 av dessa även goda genombrottsläsare), medan Geijerstams gemäle *Hvad vill lektor Personne?*, 1887, fick bara 2: en byggmästare samt den radikala järnvägskamrern.

Över huvud sjunker Strindbergs aktier. Hans förläggare talar 25.7.1887 om »en alldeles exemplös impopularitet».²⁸ Notiser om honom i *VLT* blir färre och stundom insidiösa, om hans förbindelser med socialismen – som tidningen nu tar avgjort avstånd från – med nykterhetsrörelsen, med den ökända tidskriften *Budkaflen*, med journalisten Jörgen (9.11.1884, 11.8, 4.11, 6.11.1885, 12.1.1886, 1.11.1887). Ett positivt undantag är en puff 1.11.1887, utan namns nämnande, för auktionen på Strindbergs bibliotek. Returer av hans böcker blir vanligare. Även radikaler, prenumeranter på *Sanningssökaren* och *Bibliotek för sanningssökare*, överger honom.

Novellerna *Utopier i verkligheten* säljs i allmänhet dåligt; i Västerås noteras 11 exemplar, till 3 possessionater, 2 apotekare, till agronom, byggmästare, bokhållare, häradshövding, manufakturhandlarskan, kyrkoherde Rudbeck. Domprosten returnerar t.o.m. 2 gånger. 1890 säljs den i samlingen ingående novellen *Samvetskval* till en änkefru och en ingenjör. *Tjänstekvinnans son*, 1886, säljs bättre, i 22 exemplar, till 3 possessionater, 2 apotekare, till förvaltare-bokhållare, ämbetsmän, handlande, präster (domprosten och Rudbeck), kandidater, direktörer, fabrikörer, till ingenjör, agronom, fotograf, källarmästare. *Jäsningstiden*, 1886, stannar vid 7 exemplar. Domprosten, fotografen, agronomen, en apotekare och en häradshövding förblir trogna, en possessionat och en kronfogde tillkommer. 3 returer: två bokhållare, en handlande. *I Röda rummet*: 12 exemplar, till kyrkoherde Rudbeck, apotekaren, den ene kandidaten, häradshövdingen, handlanden, källarmästaren; tillkommer läkare, possessionat, bokhållare, 2 folkskollärare – en sällsynt yrkesgrupp bland våra genombrottsläsare.

Äldre generationer delade som bekant inte vår fördom att skådespel endast ska ses, inte läsas – försäljningen av Ibsen ger lysande exempel på motsatsen. Men försäljningen av Strindbergs tidigare dramer var, trots goda recensioner, som vi sett obetydlig, och för de följande måste den ha försvårats ytterligare av utfrysningen av honom som osedlig, brutal, irreligiös, inte för det goda

sällskapet. *Fadern* och *Kamraterna* köptes i två respektive ett exemplar, av fotografen och den trofaste järnvägskamrern. *Fröken Julie* berömmes i den konservativa *VA* 30.11.1888 av signaturen –ll– (Nathan Hellberg?): »Dramat är, trots allt hvad däremot kan invändas, skrifvet, såsom allt av Strindberg, med kraft och Schwung, med en dialog, som är mycket – ja nästan väl mycket – naturligt.» Men dramat köps bara av en gästgivare, en kapten och av domprosten.

Märkvärdigt är, här som i övriga Sverige, mottagandet av den folkliga romanen *Hemsöborna* från 1887: bara två exemplar, till en lantmätare i januari och en förvaltare i oktober 1888; ett tredje finns 1894 i gymnastiföreningens bibliotek. *Skärkarlslif* föga bättre: 5 tidiga läsare: kyrkoherde Rudbeck, läkare, fotograf, förvaltare, handlande, en officer tillkommer; returer från apotekare och possessionat. Den idylliska *Blomstermålningar och djurstycken*, 1888, når bara 4 köp: samme präst och handlande, därtill en notarie och en disponent. *I hafsbandet*, 1890, köps av fotografen, och *Bland franska bönder*, 1890, av den ene possessionaten. Slutligen *Tryckt och otryckt*, 1890–97, varav olika delar köps av prästen, fotografen, handlanden, järnvägskamrern, den ene disponenten, en förvaltare samt en ny greve. En possessionat returnerar. Under återstoden av den tid vår reskontra upplyser om, t.o.m. 1895, då visserligen föga utkom av Strindberg, noteras inget sålt av honom.

Trots den brant sjunkande försäljningen stöder vårt material till fullo *VLT*:s utlåtande (9.6.1885), att Strindberg är den mest framgångsrike av »det unga Sveriges» författare. Medan de övriga av gruppen under vår period här sålde omkring 250 exemplar, sålde Strindberg ensam omkring 450 – varvid dock möjligen bör räknas ifrån de 45 av *Gamla Stockholm* och 90 av *Svenska folket*, vilka blott med en viss tvekan kan betraktas som genombrottslitteratur. Ja, Strindberg säljer mest av de här nämnda genombrottsförfattarna över huvud, långt mer än Tolstoy med 91, Zola med 75 och Ibsen och Daudet med omkring 65. Bortsett från *Gamla Stockholm* och *Svenska folket* sålde Strindberg mest av *Giftas 1* (46 exemplar), *Det nya riket* (35), *Röda rummet* (29), *Giftas 2* (24), *Tjänstekvinnans son* (23). Av de 450 exemplaren såldes till gruppen förvaltare–kamrerare–bokhållare (tillsammans 33 [10] individer; siffran inom den inre parentesen anger antalet personer av

dessa som bara köpte *Gamla Stockholm* och/eller *Svenska folket*) tillsammans 53 (24) exemplar, varav enbart till bokhållare 28. Till 18 (12) possessionater–godsägare såldes 34 (9) exemplar, till 15 (5) handlande 36 (9), till 15 (4) »ämbetsmän» 27 (6), till 17 (9) officerare 25 (12), till 13 (0) »tekniker» 24 (2), till 10 (8) ingenjörer 15 (14), till 9 (6) större företagare 14 (7), till 8 (2) tjänstemän 18 (11), till 7 (2) hantverkare 15 (5), till 7 (3) läroverkslärare 7 (6), till 4 (7) präster 18 (8), till 3 (2) skollärare 8 (3), till 3 (1) kvinnor 9 (1), till 3 (0) läkare 8 (0), till 9 (3) »övriga» 12 (5).

Västerås bokhandel sålde under vår period, 1870–95, omkring 2.425 exemplar av böcker som rör det moderna genombrottet. Av dessa tillhör omkring 300 vår första avdelning, livsåskådningsfrågor, omkring 340 den nya naturvetenskapen, 230 samhällsfrågor, 130 behandlar estetiska ämnen. Den danska och norska skönlitteraturen räknar tillsammans 390, den utomnordiska omkring 335. Ca 250 böcker är författade av »det unga Sverige», förutom de 450 vi sett redovisade för Strindberg. Försäljningskurvan under perioden börjar under dennas första år med några 10-tal exemplar årligen för att stiga under 1870-talets slut, under 80-talet nära sig 200 och åren 1882 och 1885 nå 270 resp. 203 sålda exemplar. Mot decenniets slut sjunker antalet köp och stannar under den första hälft av 1890-talet som vårt material omfattar återigen vid några 10-tal.

För facklitteraturen är utvecklingen något stabilare än för skönlitteraturen. Den når sin höjdpunkt 1880 med 91 exemplar och 1884 med 87, men även den minskar kraftigt under periodens slut, ner till mellan 20 och 10 under åren 1892–95. Försäljningen av skönlitteratur – inklusive av estetiska ämnen – begynner med blott 2–1 per år, stiger fr.o.m. slutet av 1870-talet till över 100 per år och 1882 till 216, sjunker sedan fr.o.m. 1887 till omkring 50 och når under 1890-talet bara ett 20-tal eller lägre. Strindbergs försäljning, omkring 450 exemplar, är stor nog att märkbart påverka utvecklingen. Hans kurva stiger brant fr.o.m. 1880 och visar under åren 1880–86 årligen mellan 50 och 60 köp, med kulmen, 158 exemplar, år 1882. Därpå sjunker hans försäljning 1887–89 till under 20 och slutligen till ett 10-tal eller lägre. Utvecklingen visar en första framgång för den unga litteraturen, fr.a. burens av Strindbergs sensationsskrifter *Röda rummet*, *Det nya riket* och *Giftas*, och naturligtvis av hans populärveten-

skapliga kulturhistoriska arbeten. Men framgång-
en hejdas, tydligen en protest mot rörelsens radi-
kalisering.

Köparna av genombrottslitteraturen, som vi nu
övergår till, är under vår period omkring 640. Det
torde motsvara ungefär var tionde av samtliga
kunder under perioden – under åren 1882–86 var
antalet av dessa kunder omkring 90 av samtliga
845. De flesta kunderna tillhör en gemensam
grupp av förvaltare–kamrerare–bokhållare. I eko-
nomiskt, åldersmässigt och väl även i socialt hän-
seende bildar dessa en heterogen skara, men deras
kulturella bakgrund och läsvanor torde vara rätt
likartade. En viktigare merit för dem än formell
boklärdom är praktisk erfarenhet och duglighet,
och avancemang inom gruppen under vår period
är vanliga. De räknar 137 individer, som tillsam-
mans köper 361 böcker av genombrottstyp, däri-
bland mycket naturvetenskap och framför allt
Strindberg. Långt därefter kommer, med 53 indi-
vider och 246 köp, mycket skönlitteratur inkl.
Strindberg, en grupp med sinsemellan svårbe-
stämd gräns, av godsägare och possessionater. Dit
hör innehavarna av de stora – några mycket stora
– och mindre herrgårdarna men också av relativt
betydande lantbruk. En av de mindre med titeln
»possessionat» i reskontran är Karlfeldts fader
från Karlbo i Folkärna, som svarar för sonens,
gymnasistens bokförvärv. Vidare, likaledes med
246 köp, mest skönlitteratur, 48 ämbetsmän i
offentlig, administrativ tjänst, oftast med juridisk
utbildning och några, liksom *Röda rummets* Arvid
Falk, titulerade vice häradshövding. Handlande,
också 48, svarar för 137 köp, rätt jämnt fördelade
men med Strindberg dominerande. 40 präster
köper 148 böcker, mest livsåskådningslitteratur,
och 40 officerare 133, mycket skönlitteratur och
flera Strindberg. 38 kvinnor, kallade »fröken»
eller »änkefru», några handelsdrivande, köper 112
böcker, varav påfallande mycket danskt och
norskt. 35 »ingenjörer» köper 97, naturvetenskap
och rätt mycket Strindberg. De utgör ett nytt yrke
eller åtminstone titel, och ett i den nya tidens
anda. Det gäller också flera av de 34 med högre
naturvetenskaplig eller teknisk utbildning, ofta
offentligt anställda (Ahlström s. 404–405): agro-
nom, lantmätare, jägmästare, veterinär, arkitekt,
ledare för hushållningssällskapets kemiska station,
apotekare – jag kallar dem här »tekniker» – som
tillsammans svarar för 104 köp, rätt jämnt förde-
lade efter ämne. 32 läroverkslärare köper hela 261

böcker, varav mer danskt och norskt än någon
annan grupp. 26 tjänstemän, anställda funktionä-
rer utan akademisk utbildning: stins, postmästare,
vågmästare, polis och andra, köper 81, mest
skönlitteratur, inklusive Strindberg. 21 större
företagare: brukspatroner, direktörer, disponenter,
fabrikörer, köper 77, jämnt fördelade, 20 läkare
89, naturligtvis mycket naturvetenskap. 19 hant-
verkare, de flesta på yrkets högre nivå eller i nå-
got marginella yrken, ofta skapade av den nya
tidens behov: fotograf, typograf, trädgårdsmästa-
re, urmakare, konditor etc. köper 69 böcker, av
skönlitteratur nästan bara Strindberg. 17 folkskol-
lärare köper 40 – kåren är starkt beroende av en
konservativ kyrka och har ännu inte begynt sin
marsch mot ökad självkänsla, byggd på politiskt,
frisinnat inflytande. 6 lantbrukare stannar vid 8
köp, 16 svårbestämda »studerande» – vid uni-
versitet eller gymnasium? – når 42, 5 »kandida-
ter» – på väg som präster eller läroverkslärare –
köper 9 och 9 »övriga» också 9.

Detta om man rättar sig efter antalet kunder.
Efter antalet köp avancerar läroverkslärarna från
plats 10 till plats 2. För övriga grupper ingen stör-
re ändring.

Flertalet av de 640 köper emellertid så få böcker
av genombrottskaraktär, att vi, med min reser-
vation i inledningen i minne, inte vågar ta deras,
kanske tillfälliga, köp till intäkt för ett reellt in-
tresse. Först om vi kräver minst 10 köp av hithö-
rande typ, för eller emot de nya tankarna, vill jag
anse att vi avgränsat en grupp av verkliga »ge-
nombrottsläsare», sådana som aktivt funnit det
pengarna och mödan värt att sätta sig in i vad det
moderna genombrottet innebär, en central del av
vad Möller Kristensen kallar den »primära» pub-
liken. Denna grupp stannar vid 43 individer, som
köper omkring 800 böcker. 9 är läroverkslärare
med 153 köp, 8 förvaltare–kamrerare–bokhållare
med 160 köp, 6 ämbetsmän med 148, 5 posses-
sionater med 113, 4 officerare med 46, 3 präster
med 45, 3 »tekniker» med 44, 2 handlande med
26, 1 större företagare med 20, 1 klockare med
17, 1 fotograf med 16, 1 läkare med 10, 1 han-
delsidkerska med 10, 1 »studerande» med 10.
Ränkat efter antalet köp byter läroverkslärare och
förvaltare plats, i övrigt i stort sett oförändrat.

Övergången från den stora gruppen till den
mindre, mer aktiva, innebär i fråga om antalet
köpare att läroverkslärarna avancerar från plats 10
till 1, medan handlandena sjunker från 4 till 8, och

kvinnorna från 7 till 13. Ingenjörer och tjänstemän försvinner. Eljest ingen större ändring. I fråga om köp leder nu förvaltarna, i övrigt ingen större ändring i toppen, men prästerna sjunker från plats 4 till 7, handlandena från 5 till 9 och kvinnorna från 7 till botten.

Publikens förhållande till genombrottslitteraturen som helhet blir något annorlunda inför Strindbergs böcker. Då sjunker prästerna som köpare från plats 5 till 12, kvinnorna från 7 till 14, medan läroverkslärarna stiger från 10 till 7. I fråga om köpen sjunker prästerna från 4 till 8, kvinnorna från 8 till 15, och läroverkslärarna från 2 till 16, sist av alla. I förhållande till 10-köpstablån behåller de praktiska yrkena sina platser i toppen, medan prästerna och framför allt läroverkslärarna sjunker mot botten. Mera som en författare för de högutbildade framstår emellertid Strindberg om vi söker hans största enskilda köpare: bankkamrer Tjernberg (10 titlar), kyrkoherde Rudbeck och agronom Hahr (vardera 9), och först därefter järnvägskamrer Braune och fotograf Jansson, vilka jämte possessionaten N. von Post visar 8 köp.

Vad ligger då bakom dessa placeringar beträffande inställningen till det moderna genombrottets litteratur och de växlingar därvid vi iakttagit? Finns det något samband mellan placeringen och tillhörigheten till ett visst yrke och en viss socialgrupp? Hur motsvarar våra ranglistor *VLT*:s uttalande om »det unga Sveriges» förhållande till publiken, och, inte mindre intressant, moderna kultursociologers teser om läsvanornas spridning?²⁹ Har man valt olika moment av genombrottets information och budskap efter sina olika kollektiva eller individuella förutsättningar? Kan vi rentav spåra personliga preferenser, byggda på bildningsbehov eller annat? En enkel presentation av genombrottspubliken i Västerås och några individer därav ska försöka besvara dessa frågor.

Läroverkslärarnas lilla – under perioden ca 24 tjänster – men notoriskt boksynta grupp är, inte oväntat, trots att den så tydligt tar avstånd från Strindberg, tämligen väl representerad. Bland dess 9 genombrottsläsare utmärker sig biologiläraren Carl Hans Johansson (1828–1908), framstående entomolog och pomolog och övertygad darwinist. Han ställde, enligt sin sene efterträdare Bertil Waldén i *VLT*:s julnummer 1973, Darwins teser främst bland 1800-talets alla framsteg, och han tycks ha hållit offentliga föreläsningar över ämnet i staden. Redan 1867 började han, som vi sett,

förvärva utvecklingslärans huvudskrifter och såg som läroverkets bibliotekarie till att de införlivades med biblioteket. Vitterhet intresserar honom mindre. Sådan, jämte livsåskådningsfrågor och i någon mån samhällsfrågor, även från radikalt håll – väl inte i så stor andel att det kan vittna om djupare engagemang – och blandat med alster av äldre skolor – finner vi mera av hos hans kollegor. Sålunda *Ur dagens krönika*, Geijerstams *Ur samtiden*, Ola Hanssons *Literära silhuetter*. Av skönlitteratur dominerar bland lärarna den norska (37 exemplar) över den danska (9), däribland dock J.P. Jacobsens *Niels Lyhne*, och svenska (29 exemplar, varav Strindberg 10). Lektorn i modersmålet, D.A. Sundén (1828–1910), tjänstledig för sjukdom fr.o.m. 1879 men oförtrutet verksam som läroboksförfattare, köper *Et Dukkehjem*, *Giftras 1*, Frödings *Guitarr och dragharmonika* och *Nya dikter*, men också Wirsén och Oscar Fredrik, håller *Sanningssökaren* och *Bibliotek för sanningssökare*, studerar Boström men också Buckle, Comte och Hartmann, läser *Raskolnikov* och den danske biskop Scharlings antibrandesianska *Romantik og Realisme*. Teologilektorn C. Schmidt (1835–99), sedan kyrkoherde men enligt minnes-tecknaren mer akademisk lärare än präst, framstår som frisinna: köper Spencer, Renan och J.N. Cramér, Strindbergs *Det nya riket*, håller t.o.m. *Bibliotek för sanningssökare*.³⁰

Intressanta är två företrädare för nystartade undervisningsinstitutioner med annorlunda ideologisk bakgrund än den lärda skolans. Teodor Holmberg (1853–1935),³¹ sedan 1876 föreståndare för länets folkhögskola i Tärna, djupt engagerad i den tidiga folkhögskolerörelsen med dess särskilda form av frisinne, politiskt vad han själv kallade »nationaldemokrat», kristen idealist, alltmer konservativ. I en offentlig Verdandiföreläsning i Uppsala 1891 om kristendomen gentemot kulturen angrep han, enligt *VLT* (11.12.1891), »den moderna hedendomen: agnosticim, positivism, utilism». Under åren 1878–91 förvärvar han bland 20 titlar av genombrottsintresse *Ur dagens krönika*, Höffdings *Etik*, Stuart Mill, Flauberts *Madame Bovary*, Björnson (inkl. porträtt), Camilla Collett, svågern Bååths dikter, Heidenstams *Från Col di Tenda till Blocksberg*. Inget av Strindberg eller av »det unga Sverige» över huvud.

Mer av genombrottet finner vi hos Hans Larsson (1847–1912),³² även han folkhögskoleman men från 1881 ledare av stadens tekniska skola.

VLT:s nekrolog 7.11.1912 skriver om honom: »Till sin andliga läggning var han liberal, af den skola som under hans studietid räknade Pontus Wikner och Viktor Rydberg bland sina främsta namn. Med Pontus Wikner var han intim personlig vän. Även i politiken företrädde han liknande åsikter och hörde här i staden till dem som ville drifva en försonlig politik gentemot arbetardemokratien.» Efter begravningen fortsätter tidningen (14.11.1912): »En redbar och ifrig sanningsökare var han» och citerar gravtalet: »Vi mena med arbete äfven den trägna id, som ligger i att uti inåtvänd begrundan och djup forskningshåg finna det tillfredsställande svaret på lifvets allra högsta frågor.» Men nekrologen fortsätter: »Mot slutet kom han dock i likhet med så många andra öfver på den högra sidan.» Västeråsskildraren H. Uddén talar (s. 235 f.) om »hans rikhaltiga och omfattande bibliotek». Mellan 1882 och 1887 köper Hans Larsson omkring 20 titlar av genombrottslitteraturen: Spencer, Mill, den danske filosofen Kr. Kroman, Laveleyes *Socialismen*, Max Nordau, Björnson, Ibsen, Kielland, Turgenjev, av svenskt bara Strindbergs *Sömngångarnätter* och Alfhild Agrells *Dömd*.

Stiftet leddes under vår period av två strängt konservativa biskopar, vilka, som det framgår av prästmötesrapporterna, noga höll efter spridningen av de moderna »otrosskrifterna». Av det hundratal präster som, med stiftets bundenhet till Västerås, kan ha nyttjat dess bokhandel, har väl några tagit del av den litteratur som försvarat kyrkans auktoritet mot det nya, men få av den motsatta. T. Holmberg på Tärna folkhögskola skildrar i sina memoarer *Tidsströmningar och minnen*, 1918, Västmanlands präster som konservativa och motståndare till folkbildningen. En liknande bild ger Anders Pers minnesbok *Lärare, bonde, tidningsman*, 1948.³¹ Den ampre prosten Bergstrand i Hjulsjö, som jag några gånger citerat, bör ha företrätt många kollegor. Men några undantag kan vi urskilja. Som vi sett höll teologie lektorn Schmidt kontakt med det nya, och det gällde uppenbart domprosten Herman Björnström (1839–1908),¹³ sedan ungdomen vän med den frisinna Pontus Wikner. Redan hans doktorsavhandling 1865 behandlade Bibelns förhållande till naturvetenskapen. *Svenskt biografiskt lexikon* beskriver hans kyrkliga ståndpunkt som »en mild och foglig konservatism», och minnestecknaren vid prästmötet 1916 ställer honom mellan hög- och lågkyrkli-

ga och talar om »hans kristligt genombildade, fina och nobla väsen... För poesi, konst och musik ingöt han sinne». Domprosten abonnerade på *Urdagens krönika*, och hans bokräkning 1880–95, en av bokhandelns längsta, 27 genombrotts titlar, omfattar H.O. Indebetous *Samhälls- och tidsfrågor*, L. Edgrens *Brännande frågor*, Paul Göhres *Tre månader som fabriksarbetare*, Anton Nyströms *Socialismens omöjlighet*, Eugen Richters starkt kritiska *Socialismen*, Robinsons *Realister och idealister*, Flauberts *Madame Bovary* och *Salamambo*, verk av Zola, Maupassant, Bourget, Tolstoy, Ibsen, Garborg, Herman Bang, Drachmann, fru Leffler, Geijerstam, Victoria Benedictsson, av Strindberg *Giftas 1–2* (samt Personnes båda skrifter), *Tjänstekvinnans son*, *Jäsningstiden*, *Fröken Julie*. Men *Utopier i verkligheten* skickar han tillbaka.

De få andra genombrottsläsarna bland prästerskapet avviker även eljest från normalmönstret för sin kår. J.G. Wahlström i Barkarö,¹⁴ som köpte Ignell och Ibsens *Et Dukkehjem*, tecknas av sin dotter historikern som inte riktigt prästerlig. Rudbeck i Sevala (1847–1903), med sitt för en präst ovanliga adelsnamn, förvärvar jämte titlar av radikalen Hj. Strömer nästan bara Strindberg: *Från Fjärdingen och Svartbäcken*, *Röda rummet*, *Tryckt och otryckt*, *Giftas 1–2*, *Utopier i verkligheten*, *Tjänstekvinnans son*, *Jäsningstiden*, *I Röda rummet*, *Skärkarlslif*, *Blomstermålningar och djurstycken*. Att kyrkoherde Rudbeck varit en man med åsikter och att han stått för dem, anas också av ett minneskväde vid hans död av signaturen V–r i *VLT* 30.4.1903. Några rader må citeras:

Hastigt du dog, och vi sänka vår fana,
Vi som vår hyllning åt sanningen ge,
Vi som ej skrymta på lefnadens bana,
Vi som i lifvet en plåga ej se,
... du hade mod.

Mod att dig vända mot fariseismen,
Mod att förlöjligen dumhet och brist,
Mod att stå stark emot egoismen,
Mod att predika din Herre och Krist.

Det kunde tolkas som om den döde inte bara vågat hysa sympatier för det moderna genombrottets radikaler utan också protesterat mot tendenser som tidens fromma sekterism brukade skyllas för.

Som ett svart får i stiftet framstår komministern i Kolbäck Adolf Roth (1799–1886). Oäkta född,

med en fattig uppväxt, ogift, blev han präst efter en påbörjad utbildning till apotekare och fortsatte att driva botanik som hobby. Nekrologen vid prästmötet 1886 beskriver honom som ett original, en försenad neolog, en länk mellan upplysning och modernt genombrott. Församlingen klagade, och biskopen var missnöjd. Han var bok-samlare och testamenterade »sitt vackra bibliotek» till sin efterträdare.⁹ Under åren 1868–82 noteras han som prenumerant på von Bergens *Framtiden*, på *Sanningssökaren* och *Bibliotek för sanningssökare*, och han hinner före sin död köpa några av genombrottets förelöpare: Renan, Parker (t.o.m. dennes porträtt), Darwins *En naturforska-res resa*.

Underordnade kyrkan var folkskollärarna. Bland genombrottsläsarna saknas de nästan helt. Som enda undantag, i gruppens marginal, kan möjligen räknas domkyrkans klockare, J.A. Sjöström,³² stadsfullmäktig och ordförande för arbetarföreningen. Bland hans bokköp finner vi Zola på franska, Björnson, Ibsen och Kielland, Geijerstam, av Strindberg *I vårbrytningen*, *Röda rummet*, *Svenska öden*, *Dikter*, och han prenumererar på *Sanningssökaren*.

Bland genombrottets idealyrken är som bekant läkarens ett. Georg Brandes kallar honom i *Det moderne Gennembruds Mænd* för »Tidens Helt», och han hyllas som en banbrytare av Ibsen, J.P. Jacobsen och Strindberg. I Västerås genombrott är hans andel likväl måttlig: bland yrkets tiotal företrädare under vår period når två, med knapp nöd, över vårt gränsstreck. Av Strindberg noteras bara *Svenska öden* och *Giftas 1*, som båda återlämnas.

Viktigare är juristerna, oftast ämbetsmän. Med omkring 25 befattningar visar de 6 representanter som genombrottsläsare: landskamrer, auditör, 2 kronofogdar, konsistorieamanuens, bankkamrer. Bror Axel Tjernberg (1845–1915),³³ verksam som bankman i Västerås 1882–95, slutligen bankdirektör i Stockholm, förvärvar under åren här minst 67 böcker av genombrottsstyp. Han var allmänt estetiskt intresserad, köpte ett staffli – bokhandeln saluförde även dylikt – beställde regelbundet kataloger från konstutställningar i Paris och från Opponenterna i Stockholm, förvärvade Ahnfelts litteraturhistoria och Dietrichsons *Det sköna värld*, höll *Ur dagens krönika* och Geijerstams revyer, däremot inget av den nya ideologiens mer radikala alster. Mest köpte han, liksom andra ämbetsmän, skönlitteratur: mycket franskt, även i

original; Flauberts *Madame Bovary*, flera arbeten av Zola, Daudet, Maupassant, Bourget, Loti. Vi finner Turgenjev, Dostojevskij, Herman Bangs *Släkter utan hopp* och *Faedra*, antologien *Från det unga Danmark*, flera av Kielland och Elster, av fru Leffler, Geijerstam, Nordensvan, Levertins *Konflikter*, Heidenstams *Från Col di Tenda till Blocksberg* och *Endymion*. De flesta (10 titlar) av Strindbergs under Tjernbergs tid i Västerås utgivna verk t.o.m. *I Röda rummet*, 1887. Sedan upphör han att köpa Strindberg. Ingenting av den samtida svenska akademiska litteraturen.

En grupp med ett 30-tal tjänster bildas av vad jag kallar »tekniker», yrkesmän med hög utbildning men utanför universitetets ideologiskt konserverande miljö och ofta resultat av den nya tidens behov. Gruppen visar fem intressanta företrädare över strecket, av vilka dock ingen riktigt försvurit sig åt genombrottet, och några tydligen även med humanistiska intressen. Apotekaren, forskare i personhistoria och arkeologi, slutligen vårdare av hembygdsmuseet, köper Daudet, Zola, Tolstoy, Hj. Strömer, och Wicksell, von Bergens *Framtiden*. Länsagronomen köper 8 Strindberg, Ibsens *Et Dukkehjem* samt Darwin. Veterinären håller *Ur dagens krönika*, *Sanningssökaren* och *Bibliotek för sanningssökare*, köper några titlar av Hj. Strömer. Föreståndaren för stadens kemiska station håller också *Ur dagens krönika* samt Geijerstams revy *1885* och köper Max Nordau och Alexander Kielland.

Officerarnas stora grupp, närmre ett hundratal befattningar, får dåligt betyg av kaptenssonen Gunnar Mascoll Silfverstolpe från Rytterne, som föga boksynta.³⁴ De kan dock vara goda bokhandelskunder, rentav allsidiga och öppna även mot vänster. Några av dem är kända för sociala och estetiska intressen. Kapten Svanholm samlade böcker som han donerade till regementets bibliotek, kapten Löwenborg ägnade sig åt arbetarföreningar i Skultuna, överstelöjtnant Wolfram tog initiativ till att anlägga parker i Västerås, om löjtnant Tamm vet vi att han spelade flöjt.³⁵ Fem officerare kan räknas som genombrottsläsare, kanske fler, eftersom gränsen är svår att dra mellan militärer och vissa lantbrukare.

De stora slottsherrarna – Västeråsbygden hade några sådana – byggde i flera fall vidare på fädernearvda bibliotek, och i traditionen kunde ingå att även bevaka den moderna radikala utgivningen, ibland tydligen efter bokhandelns propåer. Längst

ut tycks man dock inte gärna ha gått: Strindberg är sällsynt och förekommer mest som retur. Kammarherre Treschow på Tidö, av dansk-norsk härstamning, och efter honom hans änka, följer med den danska och norska utgivningen. Greve Alex Hamilton på Hedensberga (1844–1907), förvaltare av fideikommisset, riksdagsman, håller *Ur dagens krönika* och köper böcker om socialism samt Ibsen – med porträtt – Zola, Tolstoy och Max Nordau, och till sist Heidenstams *Hans Alienus*. Men Strindberg lämnar han tillbaka. Även de mindre herrgårdarna, några bebodda av indelta officerare, kunde upprätthålla en boklig kultur. De mest intressanta är dock mer lantbrukare än militärer, bröderna Ernst von Post på Kusta (1844–1907) och Nils von Post på Frösåker (1858–1919), ogift, båda löjtnanter. Den förra förvärvar vårt ena noterade exemplar av J.P. Jacobsens *Fru Marie Grubbe*, därtill Daudet, Zola och Maupassant, även på franska, samt *Raskolnikov*. Den senare tycks över huvud vara en av bygdens mest belästa i modern skönlitteratur. Förutom mycken underhållning finner vi bland hans över 50 genombrottsköp 1884–91 7 titlar av Strindberg, flera av »det unga Sverige», normmännen inkl. Garborg, fransmän och ryssar.

En närestående, och betydelsefull, grupp i lantmannapartiets storhetstid är också de kunder som bokhandeln kallar »possessionater» och som inte sällan har ambitioner att följa med tidens litteratur. Vår gräns till »genombrottsläsarna» passerar dock bara en, riksdagsmannen Ernst Andersson i Lundby, som 1880–86 köper böcker i samhällsfrågor men också Ingersoll, Nordau, Ibsens *Gångare* samt av Strindberg *Det nya riket*, *Svenska öden*, *Svenska folket* och *Utopier*.

Näringslivets folk utgjorde i handelsstaden Västerås en talrik skara men också en heterogen. I relation till gruppens storlek är väl antalet genombrottsläsare – 8 individer – inte imponerande, men det är större än vad kultursociologerna skulle låta oss tro, och det rymmer några av våra mest intressanta fall. Påfallande är också att så många tillhör gruppens lägre nivåer: tre bokhållare, en enkel handlande, en gästgivare, de övriga förvaltare, kamrerare och disponent. Tiden var liberalismens, att borgerskapet hyste politiska, sociala och även kulturella ambitioner var god ton och gick väl samman med genombrottets idéer, liksom engagemang för folkets välfärd och bildning, inom samhällets ram och efter dess intentioner. Några

av våra genombrottsläsare medverkar också i detta arbete.

Därvid tycks Skultuna bruk ha varit framträdande.³⁶ Johan Lundin (1853–1912), en av det moderna Västerås skapare, kom därifrån. Från kontorselev vid bruket avancerade han till dess chef och ledare av Svenska metallverken i Västerås, en banbrytare för stålindustrien i vårt land, med många förtroendeuppdrag, särskilt i samband med folkbildning. Han var medstiftare av Skultuna bruks kooperativa handelsförening och dess nykterhetsloge, grundare av dess aftonskola, där han själv undervisade i historia och geografi. Hans 27 bokköp av genombrottsstyp visar en talande bildningsgång, från Brandes Kierkegaardsbok, Pontus Wikner, Viktor Rydbergs *Bibelns lära om Kristus*, Renan och Parker, t.o.m. Koranen, vidare över *Sanningssökaren* och *Bibliotek för sanningssökare*, Haeckel och Nordau, till Esseldes *Tidskrift för hemmet*, *Ur dagens krönika*, Herman Bang, Kielland och Zola – dock intresserar honom vitterheten mindre. Av Strindberg bara *Det nya riket* (samt Perrins *Det nyaste riket*). Och slutligen skrifter om nykterhet och teosofi samt läroböcker i engelska, ryska och volapük.

Även O. Tingström var bokhållare vid Skultuna bruk. Hans bokhandelsräkning omfattar *Ur dagens krönika* och *Fri forskning*. Büchners *Kraft och materia*, Ingersoll och Nordau, Bebels *Qvinnan i forntiden, nutiden och framtiden*, Goodtemplarnas sångbok och annan nykterhetslitteratur. Men han är mer vitter än Lundin, med Daudet, Maupassant och Zola, Goncourts *Elisa*, några av »det unga Sverige», av Strindberg *Giftas 1* och *Svenska öden*.

En tredje Skultunatjänsteman är A. Wahlström, kamrer och kommunalordförande. Hans 20 köp av genombrottslitteratur mellan 1874 och 1880, då han lämnar scenen med konkurs, omfattar Taines nyöversatta skrifter och en närmast fullständig svit av Ibsens verk, från *Catilina* till *Samfundets Stötter*. Han håller *Framtiden*, köper Zolas *Fällan* och Strindbergs *Från Fjärdingen och Svartbäcken*. Men han bevarar smaken för den klassiska traditionen, köper samtidigt *Svenska akademiens handlingar*, *Svensk tidskrift*, *Nu*, *Litterärt album*, Boströms filosofi, Paludan Müllers versepos *Adam Homo*, Wirséns dikter, Bäckströms drama *Dagvard Frey*.

Carl Ludvig Braune (1841–98), ogift, var kamrer vid järnvägen men dessutom lärare i bokförling

vid tekniska skolan. Han köpte 1878–93 hela 67 hithörande titlar. Därav är 27 skönlitteratur: Zola, Tolstoy, Leffler, Henrik Pontoppidan. Han följer Strindberg i det längsta, med 9 titlar, från *Det nya riket till Tryckt och otryckt*, köper dessutom Nils Erdmanns *Modern realism* och Geijerstams *Stridsfrågor för dagen*. Hans tyngdpunkt ligger på radikal information och förkunnelse, och han offerar inte åt underhållning eller samtidens klassicism. Han håller *Ur dagens krönika*, *Sanningssökaren*, *Bibliotek för sanningssökare*, t.o.m. under dess slutår 1889 tidskriften *Framåt*, Verdandis småskrifter, köper Chadwick, Ingersoll, von Bergen, Lilja och Hj. Strömer, Stuart Mills *Utilismen*, Comte, Max Nordau, Hartmann, Robinets *Den pessimistiska filosofien*, C.G. Nyblaeus ytterliggående *Kristendomens legender*. Han följer den nya naturvetenskapen med Haeckel, Spencer, Huxley, R. Wallace, Ribot, Simet, och samhällsdebatten: arbetarrörelse, socialism – även på tyska – nationalekonomi. Han studerar tyska, franska och esperanto. Man ville veta mer om denne självlärde, en typ man känner igen i det tidiga 1900-talets folkbildningsarbete, en trogen radikal, som kanske dolt mer av opposition än som framgår av *VLT:s nekrolog* 29.3.1898: »... fyllde sin uppgift i lifvet stilla och anspråkslöst men med nit och plikttröhet».

Till näringslivets folk hör några större företagare, som disponenten för Nordiska Metallfabriken, O. Ohlsson. Han köper 1872–82 rätt allsidigt genombrottslitteratur: Buckle, Spencer, Mill – även på engelska – Max Nordau, Hartmann, håller *Ur dagens krönika*, föga skönlitteratur, däribland Drachmanns romantiska roman *Vandenes Datter*, returnerar *Giftas I*.

Men de flesta är småborgare, lågbildade, några med hygglig inkomst och ambitioner, men inte heller de med någon reell nytta av bokläsning. De kan vara tjänstemän, småhandlande eller hantverkare. Bara två passerar vår 10-gräns. Astley Eriksson,³⁷ handlande i manufaktur och herrartiklar, var amatörskådespelare och möjligen frimurare, kanhända inte riktigt respektabel: Uddén säger sig minnas honom »alltför väl». Han prenumrerade 1886–91 på *Ur dagens krönika* och köpte Tolstoy, *Fru Marie Grubbe* och en rad Strindberg. Gästgivaren P. Eriksson köpte 1887–93 Nils Lilja, arbeten i mysticism av Arnold och Simet, Robinsons Ibsenbok, Tolstoy, Strindbergs *Fröken Julie*, Levertins *Legender och visor*. Fotografen Didrik

Jansson gjorde mellan 1886 och 1895 flera intressanta köp: *Ur dagens krönika*, Geijerstams *Tills vidare*, *Pastor Hallin* och *Medusas hufvud*, Ernst Josephsons *Svarta rosor och gula*, Zola på franska, de flesta av Strindbergs under perioden utgivna skrifter, 9 titlar. Men han behåller en fot i det gamla: prenumererar på den konservativa tidningen *Vårt land*.

Bönder saknas nästan helt i vårt material, och arbetare helt, yrkesgrupper som kultursociologerna placeras bland de mindre läsbenägna och som *VLT:s* Cicot överhuvud inte räknar med som tänkbara bokköpare. Möjligen har de gjort tillfälliga inköp och betalt kontant. De senare – vars antal nästan tredubblades i Västerås under vår period³⁸ – har ännu inte fått det stöd av en välorganiserad arbetarrörelse, av folkbildning och billigböcker, som efter sekelskiftet skulle göra dem kapabla som stödtrupp, särskilt åt Strindberg.

Kvinnornas andel i genombrottet, som ju erbjöd dem viktiga teman, när vi inte med vårt material. Det mesta av deras läsning, och den kan ha varit mycket betydande, döljer sig nog bakom ett manligt namn i reskontran. Nära 10-strecket står bara 4 kvinnor: 1 änka efter en storgodsägare, 1 föreståndarinna för småskolläraryrkesseminariet, 2 handelsdrivande. Den ena av de senare passerade verkligen strecket: fröken Emelie Bergström (1845–1924).³⁹ Hon var utbildad som lärarinna men övertog tidigt stadens förnämsta manufakturaffär. *VLT* hyllar henne på 74-årsdagen 25.9. 1920 för hennes insatser för sociala frågor, politik och kvinnosak, som medlem av styrelsen för stadens frisinnade förening, för länets Fredrika Bremerförbunds avdelning och mycket mer. Hon köpte Geijerstams 1885, Lefflers *En sommarsaga* och Victoria Benedictssons *Fru Marianne*.

Anmärkas ska till sist det kanske oväntade, att det vi vet om våra genombrottsläsare inte visar dem som några samhällsomstörtande, världsförändrande hetsporrar. Inte heller är de särskilt unga – då hade de knappast kommit med i bokhandelns reskontra. De yngsta är födda i början av 1850-talet, alla är alltså minst ett 10-tal år äldre än genombrottsförfattarnas generation. Och de är socialt välanpassade, de flesta i en karriär eller med en sådan framför sig, med stabilt medborgerligt förtroende och makt att påverka sin omgivning. Några tillhör, kanske efter några steg mot höger, samhällets opinionsbildande. Vi finner bland de 43 4 riksdagsmän, 3 landstingsmän, 9

stadsfullmäktige varav 3 ordförande och 2 vice ordförande, 1 ordförande i drätselkammaren och flera ledamöter av tunga nämnder. Minst 2 är knutna till tidens liberala folkbildningsrörelse, och inte mindre än 19 är eller blir under perioden invalda i Karlsbrödernas exklusiva, högborgerliga klubb.⁴⁰ Hos några finner vi praktisk begåvning förenad med intresse för musik och konst.

Vad har då Västeråsbokhandelns försäljning kunnat säga om det moderna genombrottet i sitt område? Kyrkan har inte förmått hindra att det nya förberetts och inletts med en bred spridning av frisinnade och t.o.m. skarpt kritiska religiösa skrifter. Samtidigt och senare har vi funnit en lika bred ström av populär naturvetenskap, i grunden kritisk mot kyrkoläran men ofta också medlande mellan Bibel och vetenskap. Samhällsorienterande skrifter, från den liberala flygeln men också långt ut till vänster, har tagits emot med tolerans. Samtidigt med att läsningen eller åtminstone köpen av äldre skolors litteratur fortsatt, har öppenheten och intresset hos några, kanske få, men inte betydelselösa, individer räckt till även för den moderna skolans alster, dock mer den utländska, främst norska och danska, än »det unga Sveriges», med Strindbergs som ett under några år lysande undantag.

VLT:s Chicot menade, med hänvisning till erfarna stockholmsbokhandlare, att »det unga Sverige» mötte föga gensvar bland allmänheten, som för honom var överklassen och medelklassen. Han får stöd av Gunnar Ahlström och med någon modifikation av K.-E. Lundevall liksom tidigare, för Danmarks vidkommande, av Sven Møller Kristensen: genombrottslitteraturen stod hemlös i samhället (Ahlström s. 6). Moderna kultursociologers dom, med ett sekels erfarenhet och forskning bakom sig, över senare tiders litteraturspridning är väl inte riktigt så nedslående, men de menar dock alltså att kulturell aktivitet – och jag räknar genombrottsläsarnas som en typisk sådan – är knuten till högre bildning.

Detta både stämmer och stämmer inte med vad vi trots oss finna från Västerås. Att över 40 individer – eller snarare hushåll – här informerat sig om en ny tids idéer, oroande och för många obehagliga, och att några av dem tydligt engagerat sig för det nya, är dock inte så obetydligt. Det motsvarar 1 promille av urvalets potentiella rekryteringsområde och skulle omräknat för hela riket ge omkring 5.000 intresserade, eller snarare mer,

eftersom anslutningen till genombrottet kan antas starkare i storstadsområden med deras livligare nyhetsflöde. Och det är med rätta som Lundevall påminner om svårigheten att sprida kulturella nydaningar även i vår egen tids samhälle.

Men med större säkerhet kan man uppskatta den lokala genombrottsläsningens relationer till olika grupper i dess samhälle. Det visar sig därvid knappast möjligt att konsekvent ange storleken av dessa grupper. Vidden av bokhandelns verksamhetsområde är olika för olika kundgrupper – för läroverkslärare och hantverkare begränsat till staden, för präster utsträckt till en stor del av stiftet. Dessutom påverkas det naturligtvis av sekundära bokcentra som Köping, Sala och förstås Falun.

Så visar sig många akademiker, trots universitetsskolningens inverkan i konservativ riktning – med begripliga reservationer för teologerna – vara intresserade av genombrottets litteratur. Det gäller också våra »tekniker», högbildade men relativt oberoende av akademisk tradition och utan något närmre samband mellan en vitter kultur och deras vardagliga verksamhet. Och det är från dessa båda grupper – jämte den likaledes talrika gruppen av godsägare–possessionater – mer än hälften kommer av dem som fortsätter att in på 1890-talet åtminstone i någon mån köpa genombrottslitteraturen: ämbetsmän, läroverkslärare.

Medan detta stämmer överens, inte riktigt med *VLT:s* Chicot men väl med den moderna kultursociologien, så är det oväntat att se hur genombrottslitteraturen tas positivt emot – i absoluta tal, inte i relativa, det rör sig om mycket stora populationer – bland icke högbildade, det praktiska livets folk, tjänstemän och näringslivets ledande och anställda. En förklaring kan vara att vi här möter en begåvningsreserv, en annan kan ligga i bygdens prägling av borgerlig liberalism, förstärkt med brukskulturens traditionella frisinne. För de lägre ställda i desa grupper – vi har bland våra genombrottsläsare funnit påfallande många bokhållare – tillkommer att de nya tankarna ger stöd och svar åt deras sociala, politiska och förmodligen också kulturella ambitioner. Men här kan man ha varit alltför svagt motiverad för att hålla stånd mot 1890-talets hårdnande konservativa opinion. De uthålliga genombrottsläsarna från dessa grupper är få; kanhända inspireras de mera av ett individuellt än av ett kollektivt bildningsbehov. Vi anar det hos järnvägskammern Braune, kammern Lundin och fotografen Jansson.

Ett problem som kan vara viktigt men som vårt material inte räcker till för att behandla, gäller vad de moment av sensation eller skandal som genombrottslitteraturen kunde rymma, t.ex. i fallen Strindberg, Bang och Zola, betytt för dess spridning. Har de bidragit till att öka eller i andra fall avskräcka från anslutningen till det nya, kanhända i ett visst samband med läsarens personlighet eller med hans tillhörighet till någon sociokulturell grupp?

Vi har iakttagit att även tidens patriarkaliska engagemang för de lägre klasserna finns med i bilden av våra genombrottsläsare. Men dessa lägre klasser saknas, så vitt vårt material räcker, själva bland bokköparna, även det i överensstämmelse med modern kultursociologi och en självklarhet för *VLT:s* Chicot. Det moderna genombrottet har bl.a. inneburit att intresse och aktivitet visserligen breddats i folklig riktning, men inom rätt snäva gränser.

Nu höll ju inte det tidiga 1880-talets engagemang. Jämsides med de progressiva yttringar vi iakttagit har äldre värderingar levat kvar, snarast dominerat, och den tillbakagång för det nya som bildningshistorien konstaterat har varit märkbar även här, som tvekan, reträtter och avfall under 1880-talets slut. Och vi skönjer ingen återhämtning under 90-talets första år. Det är intressant att notera hur regressen på vårt område sker samtidigt med att stadens politiska ledning övergått från liberal till mer konservativ, men ett samband är svårt att belägga. Ändå skulle ju det nya bryta igenom även här. Västerås år 1900 är annorlunda än det år 1870. Utan att underskatta betydelsen av de budskap som fördes fram av vetenskapsmän och författare genom bokhandelns böcker, undrar man om de inte behövde hjälp av andra agenter, mer påtagliga och direkta, politiska och ekonomiska sådana. Men en sådan process kan inte följas i C.M. Sjöbergs bokhandels reskontra.

NOTER

Frågan om genombrottslitteraturens publik har behandlats av bl.a. Gunnar Ahlström i *Det moderna genombrottet i Nordens litteratur*, Sthlm 1947, och, med någon kritik däremot, av Karl-Erik Lundevall i *Från åttital till nittital*, Sthlm 1953, samt, grundligast, för Danmarks vidkommande, av Sven Møller Kristensen i *Digteren og Samfundet*, II, Kvhn 1942, 2 Udg. 1965. Ann-Lis Jeppsson har funnit genombrottslitteratur i tidens kommersiella lånbibliotek (Ann-Lis Jeppsson,

Tankar till salu, Upps. 1981.) Min utgångspunkt har varit C.M. Sjöbergs bokhandels arkiv i Västerås stadsarkiv, B III:24, Debetkontoböcker 1843–1896. Referenser om datum utan hänvisning till källan avser *Vestmanlands läns tidning* (förkortat *VLT*). *Vestmanlands Allehanda* förkortas *VA*.

- 1 Sven W. Olsson, *Parlament i Aros*, Västerås 1963.
- 2 Se bokhandelns reskontra: Västerås läseförening, samt stadgar för bokköps-cirkeln, tryckta 1890, 1892.
- 3 Å. Åberg, *Västerås mellan Kellgren och Onkel Adam*, Västerås 1987, s. 81–85. – Accessionsjournal för Västerås gymnasiebibliotek 1870–1910. Västerås stadsbibliotek.
- 4 *Förteckning öfver Vesterås gymnasieförenings bibliotek*, Västerås 1894.
- 5 Anders Pers, *Vestmanlands läns tidning 1831–1931*, Västerås 1931. Göran B. Nilsson, *En trotsig svensk. Daniel Olauson*. Västerås 1971. En undersökning av svensk landsortspress, utförd av den konservativa studentföreningen Heimdal i Uppsala 1893–94, betygsätter *VLT* som »frisinnad i sak, hofsam i form, självständig och oberoende af alla partiband», cit. efter *1891–1991. Ett skapande sekel. Föreningen Heimdal*, Tierp 1991, s. 57.
- 6 Se även Åberg 1987, s. 92, 353.
- 7 *Handlingar rörande prestmötet i Vesterås 1871*, Västerås 1871. Embetsberättelse af biskopen, s. 15. Ernst Enochsson, *Den kyrkliga seden, med särskild hänsyn till Västerås stift*, Sthlm 1949, s. 167.
- 8 Å. Åberg, *Dansk och norsk läsning i svensk landsort*, i *Bokvännen* 1992.
- 9 *Handlingar rörande prestmötet i Vesterås 1886*, Västerås 1886, C.Th. Pettersson, Minnesord, s. 6.
- 10 Brev från prosten P.W. Bergstrand i Hjulsjö till förläggaren A. Bohlin i Örebro 16.11.1867 (Kungl. Biblioteket). Opublicerad uppsats av Å. Åberg.
- 11 Lydia Wahlström, *Trotsig och försagd*, Sthlm 1949, s. 16.
- 12 *Handlingar rörande prestmötet i Vesterås 1871*, s. 15. – P.W. Bergstrand till A. Bohlin 10.6.1865.
- 13 *Handlingar rörande prestmötet... 1912*, G. Ekström, Minnesord. Herman Uddén, *Västerås under femtio år. 1875–1925*, Sthlm 1929, s. 212–215.
- 14 P.W. Bergstrand till prost C.M. Södergren i Säter 17.3.1870. (Västerås stadsbibliotek.) Opublicerad uppsats av Å. Åberg.
- 15 Västerås gymnasiebibliotek. Accessionsjournal 1870–1910. Se även Magdalena Hellqvist & Michal Rajewski, *Västeråsbiblioteket. Bibliografi och Bidrag till en bibliotekshistoria*, Västerås 1975.
- 16 Se även signaturen Chicot Ivan i *VLT* 26.2.1884.
- 17 Lydia Wahlström 1949, s. 15–17.
- 18 Lydia Wahlström 1949, s. 71. – *Så formades jag*, 1952, s. 47.

- 19 *Från gamla prästhem i Västerås stift*, Lund 1936, s. 186.
- 20 *Finsk tidskrift* 1878, *Samlade verk* 4, s. 342.
- 21 T.ex. Ahlström 1947, s. 342 ff., 419 ff., Lunde-
vall 1953, s. 148 ff., 190 ff., Møller Kristensen
1965, s. 181 ff.
- 22 W. Söderhielm i *Helsingfors dagblad* enligt Sten
Linder, *Ernst Ahlgren i hennes romaner*, 1930, s.
219.
- 23 Karl Otto Bonnier, *Bonniers, en bokhandlarfa-
milj*, IV, Sthlm 1931, s. 195 ff.
- 24 Björn Meidal, *Inledning till Strindberg i offent-
ligheten*, 1, 1879–84, Upps. 1990, där även *VLT*
excerperats för början av vår peeriod.
- 25 Denna liksom följande uppgifter om Strindbergs
försäljning över huvud är hämtade från K.O.
Bonnier 1931.
- 26 *VLT* 9, 14, 18, 21, 23, 25, 30 okt., 6, 11, 18, 28,
22 nov., 6, 18 dec. 1884.
- 27 Efter Linder 1930, s. 238 f.
- 28 K.O. Bonnier 1931, s. 161.
- 29 T.ex. *Läs- och bokvanor i fem svenska samhällen.
1968 års bokutredning*, SOU 1972:20, Sthlm
1972, B.V. Elberling, *Kulturformidling og biblio-
tekssociologi*, Kvhn 1979, Ø. Noreng, *Lesere og
lesing*, Oslo 1974, Harald Svedner, *Myten om vå-
ra två liv*, Sthlm 1971.
- 30 *Handlingar rörande prästmötet... 1912*, Falun
1912, G. Ekström, In memoriam... s. 70–78, Ud-
dén 1929, s. 195 ff. (Sundén). – *Handlingar rö-
rande prästmötet... 1900*, Västerås 1900, C.W.
Söderström, Minnesord, s. 105 ff. (Schmidt).
- 31 T. Holmberg, *Tidsströmningar och minnen*,
Sthlm 1918. *Svenskt biografiskt lexikon*, Anders
Pers 1948, s. 211 ff.
- 32 Se även Uddén 1929, s. 235 ff.
- 33 Carl Afzelius, *Släkten Westman*, Jönköping 1919,
s. 80.
- 34 *Sverige. De svenska landskapen skildrade i ord
av svenska författare och i bild av Eigil Schwab.
Västmanland*, Sthlm 1944, s. 144.
- 35 Sixten Sparre, *Kungliga Västmanlands regemen-
tes historia*. V, Sthlm 1933. Uddén 1929, s. 52,
136, 211.
- 36 Sigurd Erixon, *Skultuna bruks historia*. III, 1972,
s. 211, 208, 237, 254. Herman Stolpe, *Skultuna
handelsförening 1877–1937*, Sthlm 1937.
- 37 Uddén 1929, s. 70.
- 38 Torgny Börjesson, *Metall 22. Fackföreningen
och människan*, Västerås 1971.
- 39 *VLT* 25.9.1920, 31.5.1924.
- 40 *Karlsbrödraförbundets handlingar 1858–1888*.
Nytryck, Västerås 1956.